

SYÝASY AŇYÝET WE MEDENIÝET

Aşgabat – 2010

Muhammet Akmyradow. Ýokary okuw mekdepleriniň syýasaty öwreniş hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. - Aşgabat, 2010.

Taryh ylmylarynyň kandidaty, dosent N.Gajarowyň ylmy redaksiýasy bilen.

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

© Muhammet Akmyradow.
©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Giriş

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Hormaty Prezidentimiziň alyp barýan içeri we daşary syýasaty dabaralanyp, ýurdumyzy ählumumy taýdan bedew bady bilen ösüşiň täze belentliklerine tarap alyp barýar.

Täze pikirlemäge ukyply, öz güýjüne ynanyan, kalby hem beden taýdan sagdyn, ylymly, sowatly we medeniýetli nesli kemala getirmegiň möhümliginden ugur almak bilen Hormatly Prezidentimiz tarapyndan öňe sürülen bilim baradaky syýasaty aşakdaky wezipeleri kesgitledi:

Garaşsyz Türkmenistanda okatmak we terbiýe bermek ulgamynyň dünýäniň ösen döwletleriniň derejesine ýetirmeli. Ony halkara ölçegleriniň talaplaryna doly laýyk getirmeli. Ykdysadyýetiň, ylmyň we medeniýetiň ähli pudaklary üçin, hünärli hünärmenleri taýýarlamak boýunça hil taýdan böküş etmegi amala aşyrmaly.

Ýaşlary Türkmenistanyň Konstitusiyasyna, milli ruhy gymmatlyklara we halkyň medeniýetine doly laýyklykda, Garaşsyzlyk, watançylyk ideýalaryna wepalyk ruhunda terbiýelemeli, ýaşlara hünär ussatlygy we ahlak päkligini, Watana söýgini, onuň gülläp ösmegi üçin öz goşandyny goşmak hyjuwyny ornaşdyrmaly.

Bu wezipäni çözmek üçin Hormatly Prezidentimiziň kabul eden “Bilim hakyndaky”, “Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasyny döretmek baradaky” Permandyr Kararynyň uly ähmiýete eýedir. Bu resminamalarda ynsanperwerlikli, ylymly, giň dünýägaraýyşly, adamzat tarapyndan toplanan iň gowy tejribäni aňyna siňdiren ýokary derejeli ylymly hünärmenleri döretmek boýunça çäreler göz önünde tutulan. Munuň üçin okuw prosesini düýpli özgertmek, onuň hilini ýokarlandyrmak, okatmagyň öndebaryjy täze usulýetlerini, informatikany, komputerleşdirmek we programmalaşdyrmagy işjeň ornaşdyrmak, bilimi häzirki zaman ylmy gazananlary bilen

baglanyşdyryp amala aşyrmak gerek. Hormatly Prezidentimiziň belleýşine görä, ýaş nesil häzirki zaman ylmynyň we tehnikasynyň dünýäsine çuňňur aralaşmalydyr, olaryň bellentliklerini tutanýerlilik we maksadaokgunlylyk bilen ele almalydyr.

Bilim ulgamynyň ösdurmlegi döwlet syýasatynyň ileri tutulan, ugruna öwrüldi, bu bolsa jemgyýetiniň, ruhy durmuşyň täzelenýänligine şaýatlyk edýär. Hormatly Prezidentimiziň ýokary mekdeplerine baryp görýär, talyplar hem mugallymlar bilen duşuşýar, daşary ýurtlara resmi sapary wagty olary ýany bilen alyp gidýär, olar bilen dünýä tejribesiniň derwaýys meselelerini ara alyp maslahatlaşýar, täze okuw mekdepleriniň açylyşyna gatnaşýar. Bilim, ylm ulgamynda özgerişler geçirmek Täze Galkynyş eýýamynda umumy döwlet wezipesidir. Hormatly Prezidentimiziň ylymly bolmak, bilmek hyjuwlarynyň, janly pikirleriniň gelejekki hünärmenlerde öz-özleriniň üstünde işlemek, ylma aralaşmak, hünär endiklerini kämilleşdirmek bilen biziň ýurdumyz çuňňur özgerişikler ýoluna düşdi.

I. Syýasy aňýetiň özboluşlygy.

Aňýet (идеология) - belli bir jemgyýet; ilik toparyň, gatlagyň, milletiň, indiwiidiň, döwletiň bähbitlerini beýan edýän syýasy, hukuk, dini, ieper, filosofik garaýyşlaryň ulgamydyr we ol ulgam ahyrky hasapda jemgyýetiň maddy durmuşynyň şertleri bilen kesgitlenýär. Aňýet jemgyýetiň ösüşine güý;li täsir edýär, özi-de onuň bu täsir edişiniň güýji aňýeti ýaýradyjynyň jemgyýetdäki ýagdaýyna baglydyr.

Aňýet dünýägaraýyşdyr. Aňýet jemgyýet, döwlet bilen adamlaryň, adamlaryň dürli toparlarynyň, ene-atalar bilen olaryň perzentleriniň, milletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň ruhy esasydyr. Aňýeti kebşirläp ýasamak mümkin däl. Aňýet halk köp; üliginiň jümmüşinde döreýär. Syýasat; ylar, aňýeti ýaýradýan institutlar, toparlar ony bir ýere toplap, ile ýaýradýarlar. Wagt; äginde aňýeti zorluk bilen boýuna dakmak mümkin. Ýöne onuň soňy pu; bolýar. Sebäbi ony halk öz ruhunda kabul etmese, adamyň mertebesini galdyrmasa, ol aňýet ret edilýär. Jemgyýet; ilik aňynyň önümi, ruhy durmuşynyň formasy hökmünde aňýet jemgyýet; ilik durmuşy bilen kesgitlenýär we öz nobatynda oňa ägirt uly täsir ýetirýär. Ol döwlet gurluşynda ykdysadyýeti, ylmy, medeniyeti, bilimi, milli gatnaşyklary ösdürmekde, ýetişip gelýän ýaş nesli terbiýelemekde, daşary syýasatyň konsepsiýasyny işläp düzmekde we ony durmuşa ge;irmekde möhüm rol oýnaýar. adamlaryň aňyna ornaşmak, aralaşmak we olaryň ynamyna öwrülme bilen aňýet jemgyýetiň, döwletiň, adamyň, ýaşaaýyşyň ýokary göterilmegine, ruhy taýdan galkynmagyna öndebaryjy hereket edýär.

Her bir täze aňýet mazmuny boýun; a täze jemgyýet; ilik şertleriň syýasy taglymat şöhledenmesi bolup, formasy boýun; a öňki aňýet bilen utgaşar. Ýöne onuň dowamy bolmaýar. Döwrüň hakykaty we ruhuna laýyk gelmek

bilen, halkyň täze pikirleriniň we ruhy taýdan döredijilik güýjüniň, gujur-gaýratynyň ;eşmesi bolup hyzmat edýär.

"Aňýet" terminini XVIII asyrdan fransuz alymy A.De Tressi (1754-1836) syýasy sözlüğe, syýasy dolanşyga girizýär. Ol: "Syýasy aňýet syýasy aňyň iň esasy formalarynyň biridir" diýip ýazypdyr. Ýöne aýeti taglymat taýdan dörediji Karl Marks hasaplanýar. aňýet termini döraninden soň, bu ruhy hadysa bolan dürli garaýyşlar döreýär. Alymlar köplügi oňa dürli kesgitlemeleri berýärler. K. Marksýň pikirine görä: "aňýet adamlaryň illýuziýasy", onuň esasynam önüm ;iligiň we önüm ;ilik gatnaşyklarynyň deň dældigi düzýär. K. Mangeým hem oňa "ýalan islegleriň, göz önüne getirmeleriň toplумы, jemi" hökmünde garapdyr. Ýöne onuň pikiri ;e, aňýet adamlary birleşdirýän, syýasy öňdebaryjylyga iterýän häsiýetnamalary berýär. Amerikan alymy Satzendiň pikiri ;e, "aňýet özünde belli bir maksatlary, syýasy ösüşiň gymmtlyklaryny" görkezýär. P. Moska, P. Mihels, W. Pareto syýasy aňýeti "häkimiýeti kanunlaşdyrmak, döwletiň işlerine, institutlaryna kanuny esas bermek serişdesi" bolýar diýip belleýärler. +eýle hem aňýetiň jemgyýeti integrasiýasyň guralydygy baradaky kesgitleme hem giňden ýaýrandyr. Onuň tarapdarlary O. Zernberg, T.Parsons we beýlekilerdir. R. Paýps, B.Stark, Z.Braun we beýlekiler ideologiýanyň aýratyn toparlaryň we indiwidleriň psihologiýasydygyny öňe sürýärler. Aňýet şahsyýetiň adamlar toparynyň, döwletiň, jemgyýetiň belli bir maksada niýetlenen, röwşen bagtly geljege alyp barýan baş ýörelgesidir. Ol her bir halkda, döwletde milli bähbidi dünýä gymmatlyklaryna esaslanyp beýan edýän dünýägaraýyşdyr.

XX asyryň ortalarynda D.Bell "ideologiýalaryň soňuny", olaryň bar bolmagynyň manysydygyny jar edipdir. "Ideologiýanyň soňy" tersine 60-njy ýyllarda talyplaryň hereketine jogap hökmünde düşünilipdir. Dürli döwürlerde "Jemgyýete, adamlara ideologiýa gerekmi?" diýen sorag ýüze

ýykyp, bu barada örän köp ýekişmeler bolup geýipdir. Bu mesele boýunça köp alymlar öz pikirlerini aýdypdyrlar. Ýagny olardan biri fransuz alymy Altýuser bolup, ol jemgyýete ideologiýa gerek däl diýen pikirini tarapdary bolupdyr. Onuň pikiriçe adam ideologiýany ret etse-de, iňinden onuň bilen razylaşýan bolsa, şol adamyň özüne, ynsabyna, öz idealyna ikillik, ikiýüzlilik atdigidir diýip ol aýdyp geýýar.

Teýlelikde, ähli aýdylan garaýyşlary we kesgitlemeleri jemleseň, syýasy ideologiýa - bu ol ýa-da beýleki toparyň, aýratyn şahsyýetleriň bähbitlerini öňe sürýän we goraýan ideýa garaýyşlarynyň sistemalaşdyrylan toplumydyr. Gysgaça aýdanyňda, syýasy ideologiýa - haýsydyr bir toparyň häkimiýete we bu mynasybetli ol ýa-da beýleki syýasy hereketleriň strategiýasyny göz önünde tutýan doktrina bolup durýar.

Bir wagtlar ideologiýalar häkimiýete dalaş edýän ýa-da häkimiýet artykmaçlyklaryny goraýan sosial toparlaryň we klaslaryň bähbidini goramak we öňe sürmek üçin döredilipdi. Dolandyryjy, agalyk ediji synlar ideologiýany köpçülik aňyny dolandyrmak, öz diýenlerini etdirmek maksady bilen ulanypdyrlar. Häzirki zamanda ilatnyň, halkyň informasialaşdyrmak derejesi göze görner ýagdaýda ýokarlanypdyr we ideologiýa bolan zerurlyk pese gaýan ýly görünýär. Ýöne tejribäniň görkezişi ýaly, umumymilli, bütewileşdiriji maksatlary we ideallary paýhasly ornaşdyrmaga ukyply bolan syýasy ideologiýanyň ýoklugy jemgyýetiň ähli gatlaklaryny mäkäm integrirlenmegine päsgelçilik berýär.

Syýasy ideologiýalar adamlaryň özleri tarapyndan formulirlenen özgermeleriň we garaşylýan netijeleri berjek maksatlaryň esasynda paýhasly jemgyýetçilik düzgünini döretmek mümkinçiligini we progresiň ideýalaryny öňe sürýän Magaryfiýlyk döwründe ýüze ýykypdyr. Adamlaryň maksada okgunly işjeňliginiň mümkinçiliginiň esaslandyrmasy islenilýän

jemgyýet barada düşündirişleri görkezýän ideýalar baradaky ylmy talap etdi.

Jemgyýetiň durmuşynda ideologiýalaryň roly olaryň ýerine ýetirýän funksiýalary bilen kesgitlenýär. Ylymdan tapawutlylykda ideologiýalaryň funksiýalary ilkinji nobatda halkyň köpçülikleýin syýasy aňyny eýelemek, oňa jemgyýetiň häzirki we geljekki ösüşlerine baha bermekde öz kriteriýalaryny ornaşdyrmak, syýasy giňişlikde adamlara ugur görkezjek maksatlary we meseleleri kesgitlemeklige syrygýar. Toparlaýyn häsiýete eýe bolup, ideologiýa geçirilýän ýa-da halka hödürlenýän syýasy ugryň, onuň ol ýa-da beýleki synpyň, milletiň, döwletiň bähbitlerine laýyk gelýändigini aýyk obrazyny görkezmelidir.

†unlukda ideologiýa diňe propoganda, ol ýa-da beýleki ideallary we gymmatlyklary ýaýratmak bilen meşgul bolman, raýatlaryň, partiýalaryň we beýleki syýasy assosiýasiýalaryň maksada gönükdirilen özüni alyp barylaryny we hereketlerini kanagatlandyrmalydyr.

Ynama eýe bolan, syýasy dünýägaraýyş hökmünde ýykyş edýän gymmatlyklary öz içine almagy esasynda syýasy ideologiýalaryň aşakdaky funksiýalaryny tapawutlandyrmak mümkin:

1. Oriýentirleme. Munda jemgyýet, sosial progres, şahsyýet, häkimiýet baradaky esasy garaýyşlary öz içine alyp, ideologiýa adamyň işjeňliginiň orientasiýalar we mazmunlar sistemasyny berýär.

2. Mobilizasion. Has kämil jemgyýetiň ideýalaryny hödürlep, syýasy ideologiýalar syýasy işjeňligiň aýrylmaz motiwi bolup ýykyş edýär we jemgyýeti, sosial toparlary olary amala aşyrmaklyga mobilizleýär.

3. Integratiw. Hödürlenýän durmuşyň fundamental suratlandyrylyşynyň çäklerindäki syýasy hereketlerine many jaýyp, syýasy ideologiýalar oňa öz masştaby boýunça dürli

indiwiđual ýa-da toparlaýyn bähbitlere garşy ýykýarlar we sonuň bilen integrirleýän faktor bolup ýkyş edýärler.

4. Amortizasion. Syýasy hakykatlygy interpretirleýän usul bolup, syýasy ideologiýalar haýanda jemgyýetiň, toparyň, indiwiđiň bähbitleriniň we olary kanagatlandyrmagyň real mümkinçilikleriniň arasynda gabat gelmezlik, garşylyk ýüze ýykan ýagdaýynda sosial dartgynlygy gowşatmaga kadalaşdyrmaga ýardam edýärler. Höderlenýän ideallar nobatdaky şowsuzlykdan soň indiwiđlerde, toparlaryň özünden indiki, täze aktiw hereketlere güýj tapmaga mejbur edýän höweslendiriji mazmun hökmünde ýkyş edýärler.

5. Belli bir sosial toparyň bähbitlerini öňe sürmek we goramak funksiýasy. Syýasy ideologiýalaryň haýsy hem bolsa bir sosial toparyň bähbitleriniň bazasynda döreýänligi sebäpli, olar şu bähbitleri formulirlemäge we beýleki toparlara beýan etmäge gönükdirilendirler.

Syýasy ideologiýalar bu funksiýalary olary syýasy aňň beýleki formalaryndan (meselem, syýasy psihologiýa) tapawutlandyryan 2 häsiýete laýyklykda ýerine ýetirýärler:

1. total derejä (ýa-da globallyga) dalaş.

2. normatiwlik.

Syýasy ideologiýalaryň hemmesi beýleki ideologiýalary basyp ýatymaga, özüniň dünýäni üýtgetmeklige bolan beýik jagyryşy we ony amala aşyrmakda ähli zady ulanjakdygyny jar etmäge ymtylýarlar. Belli bir ideologiýanyň hödürleýän gurşap alýan hakykatyň faktlarynyň interpetasiýasy onuň tarapdarlarynyň gymmatlyklaryny we normalaryny hormatlamagyny talap edýär.

Idealogiýany propaganda wagyz-nesihat bilen garyşdymaly däl. Eger ideologiýa özünde syýasy garaýyşlaryň ýaşamaklygynyň, bar bolmaklygynyň formasynda saklaýan bolsa, syýasy propoganda olary ýaýratmagyň esasy serişdesi bolup durýar.

Rasional, teoretik esaslandyrylan ýagdaýlardan başga-da, ideologiýalaryň aglabasy hakykatdan daşlaşmagy özünde saklaýar, we ilata diňe ynanmaklyk galýan maksatlary we idealary özünde jemleýär. Munuň ýaly kollektiwleýin ynamyň az derejesi döwlet syýasatynyň real kursuny ugrukdyrýan we şonuň üçin ony esasan owadanlaşdyrýan resmi ideologiýalara degişli. Häkimiýetiň berip bilýän zadyndan köp zada garaşýan we owadan idealyň kömegi bilen özüne mümkin boldugyça köp tarapdarlary çekmäge synanşýan oppozision güýjleriň ideologiýasy utopik garaýyşlaryna ynanmaklygyň uly derejesine eýedirler.

Ideologiýa taraplaýyn subýektleriň özüni alyp barşynyň, has dogrusy, syýasy özüni alyp barşynyň motiwasiýasy formasynda garap onuň demokratik sistemalarda toparlaýyn bähbitleriň konseptualizasiýasynda we olaryň syýasy durmuşa girizilmek etaplarynda ulanylýandygyny bellemek gerekdir. Syýasy ideologiýanyň ýörite syýasy özüni alyp barmaklygyň maksat we ideýa orientasiýasy, ruhy emele gelmekligiň önümi bolanlygy üçin onuň funksionirlemeginiň şu aşakdaky derejelerini tapawutlandyrmak zerur:

1. Teoretika - konseptual. Munda ol ýa-da beýleki synpyň, gatlagyň, milletiň, döwletiň idealaryny, bähbitlerini, gymmatlyklaryny aýyp görkezýän esasy ýagdaýlar formirlenýär. Ideologiýanyň esasy düzgünleri emele gelýär. Gysgaja aýdanynda, ideologiýanyň şu derejesinde uly öwürlişikler bolup geýýär. Jemgyýetler ölýär we direlýär.

2. Syýasy - meýilnamalaýyn. Munda sosial - filosofik prinsipler we ideallar meýilnamalara, şygrylara we syýasy elitanyň taraplaryna öwrülýärler we dolandyryş jözügütlerini kabul etmekde we köpçüligiň syýasy özüni alyp barşyny kadaly ýagdaýda saklamaklygyň ideýa esasy bolup ýykys edýär.

Ideologiýanyň funksionirlemeginiň bu derejesi öz tarapdarlarynyň syýasy tarapdarlaryny translýasiýa etmek üçin döredilen partiýalaryň, soýuzlaryň, birleşikleriň işjeňligi bilen

baglanşyklydyr. Ideologiýa bilen bagly bolan hökümetiň institutlarynyň syýasy agramyny göz önünde tutup, onuň özünü hem "Syýasatyň konstituirleýji elementi" hökmünde wagyz edýärler.

3. Aktuallaşdyrylan. Bu derejede raýatlaryň ideologiýanyň maksatlaryny we prinsiplerini özleşdirişiniň derejesi we olaryň ol ýa-da beýleki syýasy gatnaşyklarda durmuşa geçirilmegi häsiýetlendirilýär. Gm dünýägaraýyşynyň derejesine eýe bolan we adamlaryň aňynda taryhyň barşyny tertipleşdirip bilýän, olaryň sosial pikirlenşiniň prinsiplerini kesgitleýän ideologiýalar "totaldyr" (K. Mengeým) ýa-da "prognatikdir". (N. Pulanzas)

Syýasy ideologiýalary 2 esas boýunja tapawutlandyryrlar:

1. sosial syýasy paradigma, ýagny islenilýän jemgyýetiň hödürülenýän modeli boýunja;

2. progressa we onuň amala aşyrylyşynyň tehnologiýasy boýunja.

Eger-de birniji esas syýasy ideologiýalary sagjylara, merkezjilere we jepjilere (prososialistik) bölmäge mümkinçilik berýän bolsa, sosial özgermelere bolan gatnaşygy boýunja olary yzygiderli juňhur rewolýusion özgermeler ugrunda jykys edýän radikallara we öňki esaslandyrylan syýasy düzgüni saklap galmaga ymtylýan konserwatorlara bölmek bolýar.

Magaryfjylyk döwründe döran syýasy ideologiýalar progresiň idealaryny dürlüje esaslandyrypdyrlar we jemgyýetiň dürli modellerini we olary amala aşyrmaklygyň usullaryny hödürleýdirler. Olaryň bu aýratynlygy häzirki zaman döwründe hem saklanýar. Sagjy ideologiýalar progresiň idealaryny azat bäsdeşlik, bazar, hususy eýeçilik we telekeçilik ideallaryna esaslandyrylan jemgyýet bilen baglanşdyryrlar. Ýöne sagjy syýasy-sosial garaýyşlar birmeňzeş däl. Olar ultrasagjylardan (faşizm we onuň ähli görnüşleri rasizm) başlap

tä, liberal demokratlara jenli syýasy ideologiýalaryň giň spektrini öz içine alýarlar.

Ėepji ideologiýalar sosial progressi deňligi, sosial adalatlylygy gazanmaklyga, şahsyýetiň hemmetaraplaýyn ösüşi üçin şertleriň döredilmeginde ugrukdyrylan jemgyýetiň mydama özgerip durmagynda görýärler. Ýöne deňlik we adalatlylyk gymmatlyklaryny jepjiler dürlije düşündirýärler.

Kommunistler jemgyýeti özgermegiň radikal usullaryna has uly ynam bildirýärler, deňligiň we adalatlylygyň meýilnamaly gurnalan ykdysadyýetiň, jemgyýetçilik eýeçiliginiň abraýynda, "zähmet boýunja" prinsipiň amala aşyrylmagynda, şu şertleriň gazanylmagy bilen düşündirýärler.

Sosialistler we sosial demokratlar sosila özgertmeleriň rewolýusion usullaryny ulanmak ideýasyna garşy ýykýanlar we reformalary goldaýarlar. Olar deňligi we adalatlylygy netijeleriň deňligi hökmünde däl-de, "baňlangyrlaryň" (çňapň) deňligi, ýagny özbaşdak durmuşa gadam basýan indiuidler üçin deň sosial mümkinçilikleriň döredilmegi hökmünde düşündirýärler.

Birinji taryhy ideologiýa liberalizm ideologiýasy bolupdyr. Ony esaslandyryjylar J. Zokk, T. Gobbs, A.Smitt, S.Z. Minteskýe, I.Kant dagylar hasaplanylýar. Olaryň garaýyşlary syýasy, ykdysady, ýuridik we hukuk sferalaryny öz içine alýan liberalizmiň dünýägaraýş doktrinasyny düzüpdir.

Liberalizm ideologiýasynda esasy orun indiuidual azatlyk ideýasyna degişlidir. Bu ideýany öňe sürýän alymlar jemgyýet - bu awtonom we öz-özünü dolandyryýan indiuidlerden düzülen mehanizm diýip kesgitleýärler we adamyň azatlyga, ýaşayyşa, hususylyga bolan tebigy hukuklarynyň doktrinasyny esaslandyrypdyrlar. Syýasy sferada liberallar iň uly gymmatlyk diýip hukugy hasap edýärler. J.Zokk kanuny häkimiýet diňe halkyň ylalaşygynda gurlup biler diýip ýazypdyr we hukuk döwleti ideýasyny beýan edipdir. Ol niredede kanun bolmasa, şol ýerde azatlyk bolmaz, azatlyk bolsa

hususy eýeçilik we onuň eldegirmsizligi üpjün edilende bolar diýipdir. .Z. Montteskýe döwlet gurluşy we ýurisprudensiýa meselelerini juňňur öwrenip, döwlet häkimiýetiniň şahalara bölünmegini we şol şahalaryň hem jemgyýetiň dürli sosial gatlaklarynyň arasynda bölünmegini goldapdyr. Liberalizmiň ykdysady tarapyny A.Smitty öwrenipdir. Liberazlim azat bazar gatnaşyklaryny, şahsy telekeçilik pikirlerini, "adalatly konkurensiýany" goldapdyr, ykdysady durmuşa syýasy goşulmalara garşy ýykypdyr, adamlaryň hukuklarynyň ýerine ýetirilmegini talap edipdir. Ýöne tejribäniň görkeziji ýaly, bazaryň we bäsdeşligiň äklendirilmedik erkinligi adamlaryň arasynda sazlaşykly hereketlerine, ykdysadyýetiň ösüşine getirmändir. XX asyryň birinji ýarymynda (1929-1933) ýüze ýykan krizis liberalizmiň sosila deňsizligiň ösüşini saklamakdaky kemçiliklerini ýüze ýykardy we onuň modernizirlenmegini talap etdi. Şeýlelikde, kalassik liberalizmiň bazasynda neoliberalizm döreýär. Neoliberalizmi ösdürijiler hökmünde J.Milli, J.Keýnsi görkezmek bolýar. Neoliberalizmde döwletiň sosila funksiýalary we onuň ykdysady, sosial sferalara gatnaşmaklygy giňeldilipdir. Şhli syýasy güýjleriň syýasatyň bütewiligini esasydygy baradaky tezis öňe sürilýär. Syýasy sistemanyň esasy biýsanjy hökmünde adalatlylyk, döwletiň hukuk bilen baglylygy, häkimiýetiň ahlak gymmatlyklaryna we prinsiplerine daýanmagy, köpçüligiň syýasy proseslere gatnaşmagy, elitalaryň konkurensiýasy ykrar edilipdir. Şeýlelikde, neoliberalizm döwlet şahsyýeti bazar sistemasynyň funksionirlemesiniň netijelerinden we ýaman işlerde ulanmazlygyndan goramaly pikirini öňe sürýär.

Ideologiýalaryň ýene biri konserwatizmdir. Onuňsol bar bolan döwlet we jemgyýet gurluşlarynyň we dessurlaryň saklanyp galmagyny goldaýar. Esasy gymmatlyklary tertipdüzgün, durgunlyk, tradisionalizm bolup durýar. Konserwatizmiň ykdysady, syýasy we ruhy predposylkalary

Magaryfjylyk döwründe we 1789-njy ýylda Beýik Fransuz rewolýusiýasy döwründe ýüze çykýar. Konserwatizm prinsipini ilkinji sistemalaşdyran alym E. Berk. Ol öz "Fransuz rewolýusiýasy barada oýlanmalar" atly işinde rasionalizm, idiwiidualizm, bazaryň agalygyny berk tankytlapdyr. Konserwatorlar hususy eýeçilik prinsiplerini tebigy ýaşayş başlangyjalarynyň ösüşiniň netijesi hökmünde düşündirýärler. Konserwatizmiň syýasy idealy güýçli döwlet, takyk syýasy stratifikasiýa bolup azatlyk häkimiýete tabyn bolmak bilen düşündirilýär. Konserwatizm ideologiýasyndan ähli zat gysylp çykarlan soň, onuň kämilleşmek zerurlygy ýüze çykýar. Konserwatizmiň syýasatynyň arşa çykyşy we ideologiýanyň täze ösüşi XX asyryň 70-nji ýyllarynda başlanýar.

Neokonserwatizm - jemgyýetçilik ösüşiniň täze şertlerine uýgunlaşdyrylan kämilleşdirilen konserwatizm ideýalarynyň esasynda döran syýasy akymdyr. Neokonsewratizm öňki gymmatlyklary (maşgala, din, ahlak) täze jemgyýet ösüşiniň gymmatlyklary (döredijilikli zähmet, her şahsyýetiň unikallygy, medeniýetiň çaltlandyrylan ösüşi we ş.m.) örän şowly birleşipdir. Neokonserwatizmiň görnükli ideologlary J.Bell, R.Gellen, E.Ýunger, G.Kaltenbruner, R.Aron, A. de Beua.

Kommunistik ideologiýanyň düýbünü tutujy nemes filosofy K. Marksdyr. +onuň üçin bu ideologiýany - marksizm hem diýip atlandyrýarlar. Bu ideologiýa adamyň adamy ezmegini we ondan boşatmagyň şertiniwe ýollaryny, adamzadyň durmuş deňsizligini, hukuksyzlygyny, kemsidilmegini düşündürmäge çalyşypdyrlar. Adamlaryň jemgyýetçilik durmuşynda şahsyýetiň erkana ösmegini ündäpdirler. Marksizmiň XIX asyryň ortalarynda Günbatar Ýewropada ýaýramagy senagat öwürlişiginiň netijesinde proletariatyň döremegi bilen baglanyşkly. +eýlelikde K. Marksýň taglymaty proletariatyň ideologiýasyna öwürlipdir. Marksizm radikal ideologiýa hökmünde häsiýetlendirilýär. Ol

täze. kommunistik jemgyýeti gurmakda rewolýusion metodlara ünsi saklanýar.

Marksizmiň ideologlarynyň işlerinde geljekki komunistik jemgyýeti ahlak stimullaryna we başarnygy hemmetaraplaýyn ösüşi we amala aşyrylyşynyň mümkinçiligine esaslanýan, maddy hasaby we girdejini ret edýän täze adamlaryň köplüginde gurup bolar diýip aýdylýar. Sosial sistemanyň dürli etelemntlerini integrirlejek has esasy mehanizm halkyň öz-özünü dolandyryşynyň jemgyýetçilik organlary bolar diýip aklanypdyr.

Kesgitli synpyň we sosial toparyň bähbitlerine esaslanýan kommunizm, konserwatizm, liberalizm ideologiýalaryndan tapawutlylykda faşizm jynsy artykmaçlyklara, milli birliklere daýanýar. Bu bolsa halkyň milli galkynyş maksatlarynyň daşynda integrirlenmegini üpjün edýär. Faşizmiň italiýan faşizmi we nemes nasional sosializmi ýaly görnüşleri tehnologik modernizasiýany amala aşyrýan jemgyýetiň çuňňur ykdysady krizisi netijesinde döreýär. Işjeňligiň we zähmet bölünşik formalarynyň täze görnüşleriniň ýüze çykmagy öňki öwrenilşen sosial gatnaşyklary we durmuşyň tradision ugrunyň bozulmagyna getiripdir. Sosial gatnaşyklarynyň çylşyrymlylygynyň XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ahýrlaryndaky çuňňur ykdysady krizis bilen üsti ýetirilipdir. Zorlugyň aňyrybaş formalaryny ulanmak, jynsparazlyk, raýatlaryň jemgyýetçilik we şahsy durmuşynyň ähli ýüze çykmalarynyň üstünden mümkin boldugyça gözegçilik etmek faşizmiň esasy häkimiýetli sypatydyr. Faşistik aňýetiniň merkezinde harby ekspansiýa, jyns taýdan deňsizlik, serdarlary mahabatlandyrmak, döwlet maşynlarynyň hökmüraowanlygy ýaly aňýetler durýar. Bu ideologiýalar A.Gitleriň 1925-nji ýylda çykan "Maýnkaft" diýen kitabynda doly beýan edilipdir. Italian faşizmi ideologiýasy Mukaddes Rim imperiýasynyň kuwwatyny dikeltmäge synanşypdyr, ýöne o diýen ynandyryjy

bolmandyr. Nasional - sosializm bolsa sosial deňlik we adalatlylyk şygarlary bilen birleşip, ariý jynsynyň milli artykmaçlygy ideýasynyň esasynda birnäçe sosial toparlary birleşdirip biljek ideologiýany döredip bilipdir. Özüňiň ykyslarynyň birinde A.Gitler täze jemgyýetiň idealyny şeýle formulirläpdir: "Biz gatlak, nebsi agyryjylyk ahlaklaryndan daş bolan jenaplaryň gatlagynyň saýlawyny geçirmeke isleýäris. Ol saýlananlar özüniň iň gowy jynsdan bolanlygyna esaslanyp, agalyk etmäge, öz döredip biljek gatlaklaryny, giň köpçüligiň üstünden öz agalygyny gysarnyksyz berkitmäge we goramaga bolan hukugyna gowy aň ýetirip bilerler. "Nasional sosializm A.Gitleriň aýdyşy ýaly "paýhasyň jepaly çäkledirilmelerinden, hapa we öz-özünü himeralar bilen awulamagyň kemsidijiliginden (himeralar diýip ynsap we ahlaklylyga düşündirilipdir), diňe käbirleriň peýdalanyp bilän şahsy garaşsyzlyk we azatlyk talaplaryndan" azat, şahsyýetleriň täze tipini döredeipdir. "Gündogarda ýaşaýyş giňişligini giňeltmegiň", "tutuş jynsy azlyklaryň ýok edilmeginiň", "azyk harytlary bilen üpjün edilmegiň" hasabyna milli nemes döwletiniň ösüşi üçin şertleri döretmek göz önünde tutulýardy.

Tejribede liberalizm ýaly sosial effektiwligi we durmuşa ukyplylygy görkezen ideýalaryň biri-de sosial demokratizm ideologiýasydyr. "Sosial-demokratlar" terminiň özi XIX asyryň ahýrlarynda Ýewropada işçi partiýalarynyň emele gelýän wagtynda döräpdir. Aýratyn akym hökmünde XX asyryň 20-nji ýyllarynda öňe çykypdyr. Sosial demokratizmiň teoretik esaslaryny nemes sosiology E. Bernşteýn (1850-1932) "Sosializmiň predposylkasy we sosial demokratiýanyň meseleleri" (1899) atly işinde beýan edipdir. Munda ol kapitalizmiň öz-özünden ösüşe ukyplydygy baradaky tezisi öňe sürüpdir we şol esasyda klassik marksizmiň netijeleriniň rewiziýasyny amala aşyrypdyr. Has soňra E. Bernşteýniň köp ideýalary häzirki zaman sosial demokrtariýasynyň syýasy doktrinasyna giripdir. "Demokratik sosializmiň" esasy

gymmatlyklary azatlyk, adalatlylyk, raýdaşlyk hasaplanypdyr. Bu gymmatlyklary amala aşyrmak bolsa, bu konsepsiýanyň awtorlarynyň pikiri boýunça ykdysady, syýasy we demokratiýanyň üsti bilen bolyar.

Häzirki zaman dünýäde beýleki ideologiýalar hem uly rol oýnaýarlar we orun tutýarlar. Hususanda, olarda ekologizm, nasionolizm, kesgitli bir synpyň bähbitleri bilen bagly bolmadyk ideologiýalar.

II.Syýasy aňýet.

Ideologiýa gury söz diýip her näçe tekrarlasalarda bu beýle däl. Idea anyk syýasaty döwlet ugruny amala aşyrmagyň maksady we serişdesi hökmünde hakyky bar bolan ululykdyr. Aňýeti kebşirläp ýasamak mümkin däl. Ony halkyň özi kabul edýär. Aňýeti halk köpçiligiň jümmüşinde döreýär. Syýasatçylar, aňýet ýaýradaýan, institutlar, toparlar ony bir ýere toplap ile ýaýýarlar. Aňýeti emeli ýol bilen, zorluk bilen dakmak bolar. Emma ol ahyr soňy ýok bolar. Sebäbi ol halk kabul etmese, öz ruhunda adynyň mertebesini galdyrmasa ony kabul etmeýär. Jemgyýetçilik aňynyň öňüni, ruhy durmuşynyň formasy hökmünde jemgyýetçilik durmuşy bilen kesgitlenýär we öz nobatynda oňa uly täsir ýetirýär. Ol döwlet gurluşynda ykdysadyýeti, ylmy, medeniýeti, bilimi, milli gatnaşyklary ösdürmekde, ýetişip gelýän ýaş nesli terbiýelemekde, daşary syýasatyň konsepsiýasyny işläp düzmekde möhüm rol oýnaýar. Adamlaryň aňyna aralaşmak, ornaşmak we olaryň ynamyna öwürlmek bilen aňýetiň jemgyýetiň, döwletiň adyny adamyň ýaşaýşynyň ýokary göterilmegiň, ruhy taýdan galkynmagyna öňde baryjy hereket edýär. Her bir täze ideologiýa mazmuny boýunça jemgyýetçilik şertleriniň syýasy taglymat şöhlelenmesi bolup, formasy boýunça öňki aňýet bilen utgaşýar. Ýöne onuň dowamy bolmaýar. Döwrüň hakykaty we ruhuna laýyk gelmek bilen halkyň täze pikirleriniň we ruhy taýdan döredijilik güýjüniň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Syýasy aňýet özünde, syýasy aňda iň bir esaslarynyň biridir. XVIII asyryň farnsuz alymy A.D. Fressi girizýär. Ýöne syýasy aňýeti nazaryýet taýdan dörediji K. Marks hasaplanýar. Onuň pikirine görä: “Aňýet adamlaryň illýuziýasy.” Onuň esasyny önümçiligiň we önümçilik gatnaşyklaryň deň dälligi bolup durýar. Mangeým, aňýet bu ýalan islegleriň toplumydyr diýýär. Ýöne onuň pikirçe aňýet adamlary birleşdirýän syýasy öňde baryjylyga iterýän häsýetnamalar berýär, diýýär.

Sathendiň pikirige “Aňyýet özünde belli bir maksatlary syýasy ösüşiň gymmatlyklaryny görkezýär.”

Mosklynyň, Mihelsiniň, Paretanyň pikirleri boýunça “Häkimý kanunlaşdyrmak dölwetiň işlerine institutlaryna kanuny esas bermek serişdesi bolýar” diýip belleýärler. Jemläp aýtsak, syýasat aňyň görnüşi bolup durýar, köpçülikleýin pikiri şöhlelendirýän we syýasy jemgyýetçilik ösüşi görkezýär. Syýasy ideologiýa özünde saýlalanlaryň elitanyň ruhy ýaragy bolup durýar. Saýlalanlaryň özüni alyp barşy köpçüligiň idea taýdan bezegi kesgitlenýär. Şol nukdaý nazardan köpçüligiň aňynyň häsýetini eýermegi bilen baglansykydyr. Syýasy ideologiýanyň funksiýalary:

1. Jemgyýetçilik aňyna ornaşmagy.
2. Bolup geçen wakalara hususy baha berilmegi.
3. Şu güne, geljege kepillik berilmegi, ýagny ideologiýanyň üsti bilen.
4. Jemgyýetçilik pikirinde syýasatyň wezipesini we maksadynyň kesgitlenmegi.

Şonuň netijesinde syýasy ideologiýa diňe bir ýaýraman özüniň maksatlaryny ideýalaryny öwüt-nesihat etmän, ol raýatlaryň ýerne ýetirmegini gazanmak üçin işleýär. Başgda syýasy ideologiýanyň syýasy funksiýasy jemgyýeti bir tarapdan bähbitleriň üsti bilen (milli dini) bitewileşdirýär ýa-da belli bir maksatlary çözmek üçin jemgyýetiň gatlaklaryny ideologiýa taýdan özüne çekýär. Meselem: islendik ideologiýa hakykatdan daşdadyr. Munda ideologiýa mazmuny boýunça adamlary ynandyrmakçy bolýar, ýagny gowluk bolar diýip. Esasan muny resmi ideologiýa ulanylýar. Resmi ideologiýa resmi garşydaşlar resmi ideologiýany ret edip onuň kemçiligini aýdyp öz ideýalaryny owadan ugurda görkezip köpçüligiň ynamyny gazanjak bolýar.

Aňyýetiň derejeleri syýasy ideologiýa – ol ruhy endik bolup durýar. Ol raýatlaryň ruhy dünýäsini täzelemek ugrunda

göreş alyp barýar. Şonuň netijesinde ideologiýanyň 3 sany uly derejesi tapawutlanýar:

1. Nazaryýet derejesi. Munda ideologiýanyň esasy düzgünleri beýan edilýär. Gymmatlyklary, ideýalary görkezilýär. Gysgaça aýdanynda şu derejede uly öwrülişikler bolup geçýär. Jemgyýet ölýär we direlýär.
2. Syýasy maksatnama derejesi. Bu derejede jemgyýetçilik pelsepe düzgünleri ideallary maksatlaşdyrylýar. Şygrylar öňe sürülýär.
3. Kabul ediş derejesi. Bu derejede özünde raýatlaryň belli bir maksatlary kabul ediş bolup geçýär. Bu derejede adamlar özünüň syýasy pikirlerini üýtgedip bilýärler. Jemläp aýdanymyzda Aňýet bu – jemgyýetçilik aňynyň işleýiş häsýetnamasydyr. Ol özünde jemgyýetçilik ýagdaýyň bähbitlerini, synplaryň bähbitlerini aňladýar. Syýasatçylaryň arasynda aňýet hakda ýaýran pikir bar: “Jemgyýeti bitewileşdirmeli bähbitleri düzgünleşdirmeli güýç bolup durýar.”

Dünýä tejribesi köp dürli aňýet ulgamlaryny döretdi. Ençeme aňýet akymlar belli bir partiýalar we döwlet organlary tarapyndan döredildi. Aňýet akymlaryň döredilmegi we kemala gelmegi dürli jemgyýetçilik taryhy we jemgyýetçilik medeni şertlerde boldy. Şonuň üçin aňýetleriň mazmunyna, gymmatlygyna dürlilik we gapma-garşylyk pikirler bar.

Dünýäde iň uly syýasy akymlaryň biri liberalizm we neoliberalizm. Liberalizm latynça “liberalist”, “azat” diýen manyny berýär. Ony döredijiler gadymy grek filosoflary Lukresiýa we Demokride degişlidir. Liberalizm özbaşdak syýasy akym hökmünde iňlis syýasy filosofiýasynda emele gelýär. XVII – XVIII asyrdan Jan Hock, Tomos Gobbs, A.Smit, Montoskýe, Tomos Jijerson, syýasy akymyň esasyň şahsyýetiň özbaşdaklygy bilen olaryň damlaryň esasy hukularyna hormat goýmak, şahsyýetiň özünüň önündäki jogapkärçiligi we jemgyýetiň önündäki jogapkärçiligi,

adamlaryň ählisini erkin bolmagy onuň esasyňy şahsy azatlyk tutýar. Adamlaryň şahsy mertebesine hormat goýamk, başga adamlaryň pikirine sabyrly garamak bilen baglanyşdyrylýar. Onuň esasynda şahsy azatlyk bilen gumanizm düzgünleri durýar. Ondan başga-da liberalizm hususy eýeçiligiň eldegrilmezligini, azat bazaryň bolmagy bu akymyň esasyňy doldurýar. Liberalizmiň syýasy ideýalaryň esasyňy adamlaryň hukuk taýdan deňligi döwletiň tebigatynyň ylalaşyklygynyň emele gelmegi giçkirkäk wagtlar partiýalaryň we jemgyýetçilik guramalarynyň emele gelmegi bilen hereketleriň professional ykdysady, dini, syýasy deň bolmagy syýasy sahna, olaryň deň derejede gatnaşmagy hasap edip goýýar. Häzirki wagtda bu syýasy partiýalaryň maksatnamalarynyň düýbünü tutup biljek ýa-da hökümet we häkimýet kaolisiýasynyň strategiýasynyň esasyňy düzüp biljek düzgünleriň kompleksidir. Liberalizm bu örän çylşyrymly hem-de köp taraplaýyn fenomendir. Ol dürli formalarda ýüze çykýar hem-de dürli ýurtlarda olar biri-birinden tapawutlanýarlar. Liberalizm häzirki zamanda partiýalaň maksatnamasynda adat bolan ideýalar bilen aňladylýar. Ýagny şahsyýetiň öz özüne baha bermegi we onuň öz hereketine jogap berip bilýän. Şahsy azatlyk üçin hususy eýeçilik aňyýeti ýagny bazar gatnaşyklary azat bäsdeşlik azat telekeçilik mümkinçilikleriň deňligi häkimýetiň bölüniş ulgamy hukuk döwlet aňyýeti şahsyýetiň esasy hukuklarynyň we azatlyklarynyň kepillamasy ählumumy saýlaw hukugy liberalizmiň pikirlenmäniň görnüşi we usulydyr. Sebäbi adam mertebesini galdyryýan zat azat pikirlenip, azat ýaşap bilmegidir. Liberalizmiň dürli dürliligi bilen bir hatarda onuň umumy kökleri we taglymatynyň aňyýetiň kompleksidir. Netijede bolan liberalizmi jemgyýetçilik syýasy pikirini esasy tipine öwürýär. Liberalizm düşüňjesiniň özi Ýewropa syýasy jemgyýetçilik pikirine XIX asyryň başynda girdi. Şonuň üçin Ýewropa in baý medeniýetli döwletlere öwrüldi. Soňra ol inlis, fransuz medeniýetlerine ornaşyp başlady. Liberalizmiň kemala

gelmeginiň esasy nokady diýip beýik Fransuz rewolýusiýasyny hasap etmeli. Şonuň bilen birlikde onuň esasy syýasy aňyýet dokumenti bolan adam we raýat hukuklarynyň “Jarnamasy” 1789ýylda klassiki liberalizmiň esasy düzen aňyýet gymmatlyklar düzgünler kanunlaşdyrylypdyr. Liberalizm dürli jemgyýetçilik taryhy we milli medeni şertlerde kemala geldi. Ösdi we tassyklandy. Ýöne adatça iki sany taryhy kemala gelen liberal akymy tapawutlanýar. Anglo-Sakson we Ýewropa kontinental XIX asyrdaky Anglo-Sakson akym azat söwda internasionalizm konstitusion düzgünleriň ösmegi we demokratik gymmatlyklaryň berkemegi bilen aňladylýar. Kontinental Ýewropa usulynda bolsa esasy üns milli birleşmek prosesinde hem-de awtoritarizm ähli ykdysady syýasy we intellektual görnüşlerine ýüz döndürmeklige berilýär. Liberal dünýä garaýyş ilki başda şahsy azatlyklary boýun almaklyga ýykgyň edýär. Indiwiidualizm gumanizm bilen adamyň gymmatlygy aňyýet adam azatlygy bilen köp pikirlik bilen ösýär. Indiwiidualizm her bir adam hukuklarynyň esasy düzýär. Liberal aňyýet anglo-sakson ýurtlarynda kemala gelýär. ABŞ-nyň jemgyýetçilik aňyna ornan indiwiidualizm amerikan jemgyýetiň esasy, hatda ýeke-täk düzgünine öwrüldi. Liberallaryň arasynda dagynyklyk häzirki zaman krizisine bagyşlanan birnäçe işleriniň döremegine ýardam etdi. 60 ýyllaryň II ýarymyndan başlap liberallaryň gedaýçylygy liberalizmiň soňy diýen sözbaşyly kitaplar ýörgünli bolup başlady. Eýýäm 1975 ýylda Germaniýa liberalizminiň taglymatçylary G.Flah “Liberallaryň sesi gowşady” ýagny liberalizm XIX asyrdaky öz ösüşini togtatdy diýip ýazypdyr. Emma liberalizm syýasy jemgyýetçilik pikirlenmäniň akymy hökmünde öz ähmiýetini häzirki wagtda hem ýitirmeýär. Liberalizmde kapitalizmiň demokratiýanyň gatnaşygy, demokratik dolandyryş formasynyň manysy adam hukuklary we azatlyklary uly orun eýeleýär. Sebäbi olaryň kemala gelmeginde we tassyklanmagynda liberallaryň bitiren

hyzmatlary köp. Esasy üns olar aňýýet we syýasy köppikirlilik düzgünlerine üns berýärler. Liberallar köppikirlilik demokratiýanyň, kapitalizmiň jemgyýetçilik syýasy ulgamy hökmünde ýazmagynyň kepildigi esaslandyryp görkezýärler. Olaryň pikiriçe: “Azat ykdysadyýetsiz, azat jemgyýet ýok we bolup hem bilmez. Sebäbi olaryň göz önüne şahsyýet maddy taýdan özbaşdak bolýar. Liberalizmde azatlygyň 2 sany görnüşi bar:

1. Negatiw;

2. Pozitiw

Liberallaryň aýtmagyna görä, adalatsyzlyk esasynda guralan kapitalistik gatnaşyklar siwilizasiýany ýykýar. Liberallaryň düşünjesinde adalatlylyk bu ilki bilen syýasy adalatlylyk ýa-da formal adalatlylyk ýagny ähli raýatlaryň azatlyklaryny we hukuklaryny üpjün edýän, umumy kabul edilen kanunlary we düzgünleri kesgitlemelidir. Munuň esasy neoliberalizm düzýär. Ol XX asyryň 50 ýyllarynda aňýýet hökmünde ýaýrap başlady. Bu aňýetiň esasy syýasy ulgamda mertebe hökmünde adalatlylyk diýip yglan edildi. Häkimýete bolsa esasy ugur hökmünde ahlak gymmatlyklary ündeldi. Ondan başga-da jemgyýetçilik hukuklar, häzirki zaman jemgyýetinde her bir adamyň ýaşyş şertlerini üpjün edýän hukuklara gönükdirildi.

Liberallar ondan bilim almak hukugyny, zähmet, garranyňda köp pul almagy degişli edýärler. Olaryň pikiriçe: “Mümkinçilikleriň deň bolmagyny goldaýarlar. Döwlet ähli raýatlaryň kanunyň önünde deň bolmagyny dolandyrylyşda goýuldy.”

III. Syýasy medeniýet.

Medeniýet-bu islendik jemgyýetiň kesgitliligi boýunça bolup geçýär. Onda adamzadyň ýaşayyş usuly, subýektiň adamzadyň gadagan tejribeleri, döp-dessury, gymmatlyklaryny ösleşdiriş çäresi bolup geçýär. Syýasy medeniýetiň derejesi jemgyýetiň we adamyň ösüşinde uly şertleriň biridir. Syýasy medeniýet diýen termin XVIII asyrdan ilkinji gezek nemes filosofy tarapyndan ulanylýar. Syýasy medeniýet barada ilkinji konsepsiýalar XX asyrdan degişlidir. Syýasy medeniýetiň teoriýa hökmünde ösmegine Folr, Werbar, Lipset, rus syýasatlaryndan Gadziýew Galkin uly goşant goşýarlar. Geçirilýän barlaglar netijesinde syýasy medeniýete berilýän raktowkalar:

1. Şahsyýetiň, durmuş jemligiň medeniýeti özüne syýasy bilimlilik, syýasy aňy we jemgyýetçilik syýasy işi birleşdirýär.
2. Bu anyk durmuş topara ýa-da anyk bir şahsyýet mahsus bolan syýasy aňyň stereotilleriniň jemidir.
3. Bu syýasy gatnaşyklar ulgamynda anyk syýasy bilimiň, umumy orientasiýanyň, şahsyýetiň özüni alyp barşynyň nusgalaryny amala aşyrýar.

Syýasy medeniýet häsiýetli alamatlar.

I.Häkimiýetler boýunça raýatlaryň arasyndaky belli bir kadalaryň, özüni alyp barşyň, gymmatlyklarynyň nusgalarynyň belenilmegi. Olaryň ýary kanunçylykda, ýary bolsa jemgyýetiň döp-dessurlarynda, azatlarynda öz beýany tapýar.

II.Syýasy sferalaryň bitewilginiň we birleşiginiň üpjün edilmegi. Bu üpjünçilik syýasy medeniýete mahsus bolan ýörelgeler esasynda ýagny syýasy özüni alyp baryş, syýasy ideologiýa esasynda bolup geçýär. Olar jemgyýetde syýasy institutlaryň we guramalaryň birligine we biri-biri bilen baglanyşygyna täsir edýärler.

Syýasy medeniýetiň gurluşyna: ahlak gymmatlyklar we özüni alyp elementleri degişlidir.

1. Akyl ýetiriş elementi özüne syýasy bilimi, syýasy pikirlenmäniň obrazyny we usulyny birleşdirýär.

2. Ahlagy baha beriş elementi syýasy duýgulardan, döplerden, gymmatlyklardan, ideýalardan we maksatlardan durýar.

3. Özüni alyp baryş elementi syýasy ustanowkalardan, jemgyýetçilik syýasy işinden, syýasy özüni alyp baryşdan durýar.

Syýasy gurluşyň 3 derejede tapawutlanýar:

1. Dünýä garaýyş 2. Raýat 3. Syýasy.

Syýasy dünýä garaýyş derejesi bolup durýar. Bu derejede syýasy dünýäde adamyň özüni kesgitleýşi bolup geçýär. Syýasy orlentasiýany we syýasy özüni alyp baryş kadalaryny saýlaýarlar. Bu hili saýlaw adamyň durmuş pozisiýasy, onuň özbaşdak ýa-da kollektiwleýin gymmatlyklara baha berişi, onuň gündogaryň we günbataryň siwilizasiýasyny ykrar edişine, onuň dünýäni real ýa-da maddy zat hökmünde kabul edişine baglydyr. Real derejesi-bu derejede syýasy medeniýetiň ýadrosy emele gelýär. By dereje adamlaryň häkimiýete, köpçülik merkezine, döwlete we mejburlyga bolan gatnaşyklaryny häsiýetlendirýär. Adam syýasy dünýä bilen gabatlaşyp çykyş edýär. Ol özüniň häkimiýete bolan gatnaşygyny formirleýär. Häkimiýeti kabul etmek bilen adam özüniň hukugyny we borçlaryny kesgitleýär. Ra derejede adamyň häkimiýete tabynlygy ýa-da adamyň azatlyk hukuklary formirlenýär.

Syýasy dereje-adamynyň gös-göni syýasy gymmatlyklara gatnaşygy emele gelýär. Adamynyň durmagynda syýasatyň orny kesgitlenýär. Adamlar şu derejelere ýetenden soň jemgyýetiň syýasy durmuşyna aktiw gatnaşýar we syýasatdan düşünelilik bilen daşlaşýar. Şeýlelikde adamlaryň belli bir bölegi syn edijilik pozisiýasyny eýeleýär.

Syýasy medeniýetiň tipleri. Syýasy medeniýiň esasy modelleri: totalitar, awtoritar, liberal-demokratik. Syýasy medeniýiň 1,2 modeli adamynyň özüniň indiwiđual häsiýetleriniň kollektiwliligini häsiýetlendirýär.

1.Syýasy aň we gymmatlyklar merkezleşdirilen döwletde emele gelýär. Şonuň bilen birlikde döwletiň bähbidi aýratynlykda alnan adamyňkydan wajypdyr.

2.Syýasy jemgyýet bir ugurlydyr. Ol häkimiýetler bilen amala aşyrylýar.

3.Syýasy dil standartlaşan ol kyn we agyr. Oňa kategoriýalylyk we çäklendirilenmek mahsusdyr.

4.Syýasy medeniýeti ýokardan aşaklygyna alternatiwasyz formirlenmek.

5.Syýasy medeniýetiň derejesi jemgyýetde beýikde däl. Syýasy medeniýetiň totalitar we awtoritar modeli daşarky dünýäden aýrylan. Syýasy medeniýetiň liberal-demokratik modeli raýatlaryň syýasy hukuklarynyň we aýratynlyklary üpjün edýän arontasiýany häsiýetlendirýär, bu modeli ýörite sypatlar mahsus:

1.Jemgyýetde syýasy aňyň gymmatlygy dürli çeşmeler bilen formirlenýär. Bu modeli esasy gymmatlyk adamyň hukuklary azatlyklary syýasatyň plýuralizm ykdysadyýetiň, demokratiýanyň hukuk tertibiniň şahsy durmuşyň eldegirmezsizligi, hususy eýeçiligiň eldegirmesizligi we şuna meňzeşler.

2.Raýatlaryň syýasy habarlylygy dürli taraply göni syýasy sinzura minimaldyr. Söz azatlygy, peçat azatlygy hereket edýär. Ýöne ol syýasy medeniýetiň finans çeşmeleriniň mümkinçiliklerinden ybarat.

3.Syýasy dil giň we standartlanmadyk.

4.Liberal demokratik model özüniň açyklygy bilen tapawutlanýar: medeni insiliginiň syýasaty.

Syýasy medeniýetiň modelleri bilen birlikde onuň tipleri hem tapawutlanýar. Olar medeni sfera syýasatyň täsir edişi bilen tapawutlanýarlar.

1.Ýanyk tipi syýasy içginligi, öz-özünü kesgitleýijiligi bilen tapawutlanýar.

2.Açyk tip medeni tejribe el, baý syýasy döp-dessurlary bar.

3.Patriarhal tipi-etniki syýasy ulgamyň prosesinde dowam edýän jemgyýetde bar bolan – medeniýete häsiýetdir. Bu tipe degişli adamlarda syýasy aktiwleşik başlaýar. Bu tipdäki adamlar syýasy gymmatlyklar, kadalar bilen gyzyklanmaýarlar.

4.Tabynlyk tipi-bu tipe degişli adamlar häkimiýete syýasy metodlar bilen täsir etjek bolman, häkimiýete doly boýun egýärler. Bu tipdäkilerd aktiw raýat pozisiýasy ýok.

5.Syýasy medeniýetiň aktiw tipi-munda jemgyýetiň syýasy durmuşynda her bir adamyň syýasy, şahsy rolunyň bolmagy, syýasy ulgamda şahsy statusyň bolmagy

Garyşyk syýasy medeniýet hem bardyr. Arassa görnüşde ýekejede syýasy medeniýet ýokdur. Real syýasy durmuşda dürli hili syýasy medeniýetiň tipleri bar we olar biri-biri bilen baglanşykly we biri-birine täsir edýärler. Şonuň hemde syýasy medeniýetiň garyşyk tipi eýeleýär.

Fragmental syýasy medeniýet syýasy agressiwligi, çydamsyzlygy, radikallygy bilen tapawutlanýar. Ol tip jemgyýetde durmuş toparlaryň arasynda agzalalygy güýçlendirip biler. Umumy adamzat syýasy gymmatlyklaryna parahatçylyk degişlidir. Oňa azatlyk, hukuk tertipliligi, özygtyýarlylyk, deňlik, adam hukuklary degişlidir.

Gepleşik edebiniň syýasy sungaty. Syýasy prosesler, elementleri: äheň we ses. Gepleşikde özüni asuda we salykatyň alyp barmaly. Öz pikiriňi aýdyň we az söz bilen beýan etmeli:
1.Örän gaty, çalt we gygyryp gepleşiklik edepsiz hasaplanýar.
2.Dişleriň arasyndan bir zat pyşyrdamak (durmuş aşagyndan

pyşyrdamak). 3.Sesiň äheňinde öýke, gyjynmaklyk, ynamsyzlyk, jedellik, ulumsylyk bolmaklygy. 4.Sesleri ýalňyş, nädogry aýtman, örän haýal ýa-da örän çalt geplemek ýa-da çala eşitdirip geplemek edepsizlikdir ýalňyşdyr.

IV. Konserwatizm.

Konserwatizm diýip nämä düşünmeli, ol syýasatda nähiü orný eýeleýär, beýleki syýasy akymlardan nähiü tapawutlanýar.

Konserwatizm diýip, bizi gurşap duran- dünýä bolan garaýşyn düzüm bölegi bolup, düşünjänin we syýasy anyýetin (ideologiýa) gönükdiriş we görkeziş toplumyna girip, ol Liberalizm, sosial demöloatizm, marksizm ýaly mydama: belli bir syýasy partiýalar bilen goşulýşyp barmaýar. Konserwatizm özüne dtirii, kä halatlarda düýbünden ters gelýän (ideýany) anyýety kabui edip bilýär.

4-jiltlik (tomluk) ” Konserwatizmin akyldarlygy” antologiýasynda (Mudrast konserwatizma)) özlerinin sosial pelsepesi we syýasy anyýet derejelerinin dürliligihe garamazdan konserwatizm dăplerine ýykgyn edenlerin: - Platon, Aristotel, Siseran, Makiawelli, Berk, de Master, de Takwil, Nisse, Gamieton, Adams we başgalatyn atlarynyn agzalyp geçilinegi hem muna mysal bolup durýar. Galyberse-de konserwtizmin köptaraplylg>^ hem taryhy taýdan ünsi özüne çekýär,

Konserwatizmin taryhy Beýik Fransuz rewolýusiýasy döwründen başlap, ol köne tertip-düzgünlerin ähli dăp bolup anyrdan gelýän güýçlerin mirasçy arystokratlaiyn ähli görnüşlerinin esaslaryna garşy uruş yglan edipdi. Ine şol döwürden başlap konserwatizmin iki sany klassyk dessurynyn göz basy başlanýar: birinjiden, irki Fransuz

akyldarlaryna de Mestrđan we de Bonaldan başlanýan bolsa, ikinji inlis akyldarlary E.Berk bilen baglanyşyklydyr.

Berkçilik konseiwatizm nusgasy esasan inlis sakson ýurtlarynda ornaşan bolsa, kontinen^l ýewropada konserwatizmin iki nusgasyÄda omaşandyr, emma Berkçilik akymda her ýurdun milli Tatyňlyklar. Tiy

---

hökman göz öfiünde tutýar.

Konserwatizmin esasy düzgünleri ilkinji gezek E.Berkin, de Mestrin, de Bonaldyn we olaryň pikirdeşleri tarapyndan düzüldir.

1790 ý. E.Berkin ("Razmyşleniýa o rewolýusü wo fransii"), "Fransiýadaky rewolýusiýa hakynda oýlanyşmalar" diýen ady belli eseriniň çap edümeği häzirki döwür konserwatizminiň gaýdyş pellesi boldy.

Konserwatizminiň däpleriniň ösmegine XIX asyryň Ikinji ýarymynda XX asyryň başlarynda K.Leontew, N.Danilewskiý, W.S.Solowýew, J.Ilin valy rus filoslary, sosiologlary we syýasy akyldarlary hem uly goşant goşurýar. Konserwaizm termininiň aýlanşyra girmegi bolsa Şatobrian tarapyndan 1815ý. ^{VC}Konserwator" žurnalynyň düýbünüň ratulmagy bilen getirdi.

Konserwatizminiň düýbünü tutujylar Be>ik Fransuz rewol)oisiasyn)Ti progressiw, rasional ösüş ideýasyna garşy özleiniň jemg)-ýetiniň organyky sürdiler. Şu sebäpli XV7II asyryň aýagynda XIX asyryň başlarynda ykdysad)^etiniň güýçJj derejede ösýänligi mefbugatda bellenen bolsada jemgyýetçilik-syýasy pikiriniň ösüşi restawrasiýa hökmünde häsiýetlendirilipdir, ýagny teokratik s>ýasy ylmy diýip atlandyrylan ylmyň, ýa-da döwleň häkjmliginiň, korol häkimliginiň gelip çykyşyny hudaý tarapyňjygy ýah^ taglymalynyň täzeden öňe sürüimegine, ýüze çykmagyna getiripdir. Şeýlelikde bu ýagdaý nämä alyp bardy? Ýagny adamlaryň ýene-de adamzadynyň akyly paýhasyna ynanmaktan ýüz öwürme)Tneklere we adamynyň geçmişi bilen onyň asyrlar

dowamyndak}' emele gelen dāp-dessury, durmuşy bilen zyzgiderligi, baglanyşygy baradaky pikii- ýene-de ginden ýaýrap ba^lady, şeýlelikde adamynyn pikirlerirneginm, akyl ý&irmeginin taryhlaşmagy täzeden başlady.

Öz garaýyşlaýy boýunça, ýagny jemgyýeti guimakda, onun organiki başlan^jyny tapmakda poziwitist o.Kdnt, sosialist A.Sen-Simon ýaly alymlaram kontimenatal konserwatizmin düýbünü tutyjylaj- de Mestra we de Bonalda örän ýakyn baran adarnlardyr. L. de Bonald häkimligin we jemgyýetin allanyn emri bilen döränligini düşündirmek bilen, ol jemgyýeti

saklamak üçin häkimligin ýüze çykarandygyna janly bir zat hökmünde garapdyr. Bu häkimligin hukugyna kanun diýilýär, onun edýän hereketine hökümet diýilýär diýip ol belläpdir. Jemgyýete bolsa janly zat hökmünde garamak bilen *ol* jemgyýetin çagalyk, ýaşlyk we kämillik döwri bolýar diýip boUäpdir. Russoda Ka^t hem jemgyýet adamlar tarapyndan adamlar üçin döredilipdir kiýen bolsalar, de Bonald: Adamlar difle jemgyýet üçin döredilendir; jemgyýet bolsa -feoisa dine özi üçin döredilýär diýip tassykiapdyr.

De Bonald öz pikirini dowam etdirip jemgyýetin hiç hukugy ýokdyr, onun borjy bardyr diýip hasap edipdir, döwlet£ bolsa uly maşgala hökmünde garap, ol öz raýatlarynyn önünde jany-teni büen borçlydyr diýip belläpdir. Şeýlelikde ol döwletin öz raýatlarynyn maddy we ruhy durmuşyna gatnaşmaga borçlylygy hakyndaky düşünjäni esaslandyrypdyr.

Konsei-watizm esaslandyryjylaryn pikirine görä, bilimi ýaýratmaklyk we Beýik Fransuz rewolýusiýasynyn ideýalarynyn - anyýetinin durmuşa geçirilmegi ata-babalardan geçmişden myras galan dāplerin doly kemsidilmegine, jemgyýetin maddy we mhy baýlyklarynyn çagşamagyna alyp barar diýip belläpdirlerl Konserwatizmin akyldarlary üçin şeýlede hakyky dünýänin başlangyç döwri anyýety (ideýasy)

bolupdyr. Mysal üçin, käbir rus akyldarlarynyň konserwatizma ýygyn edenleri içinde W.S.Solowý'owda şeýle ýaşaýşyň başlangyjy bolan sofiýa-älemin ýüregi, Allanyň akyldarlygy anyýeti öňe çykýar. Sebäbi adam özüniň aklynyň çaklidigine görä dünýäni täzeden gurmaklyga aýlanman, ölçemän başlamaga hiç hili haky ýokdur, sebäbi ol ýaşaýşyň başlangyjyna ýa-da ruhy taýdan baglaşylan tebigy şertnama degilämekligine töwekgeçilik edýär. 7

E.Berkin aýtmagyna görä adam dine bir jemgyýeti täzeden gurmaklykda ukuypsyz bobnan, eýsem ol bu mesele üçin hiç hili herekel

hem etmeli dälđir, sebäbi şeyle hereketin başlannıagy jemgyýetin ösüşinin tebigy taýdan haklydygynyn, hukuklydygynyň üstünden zorluk etmekiige erter diýip belJäpdir.

Syýasy prinsipleri adatça milli dâplere-dessurlara. jemgyýetde emele gelen jemgyýtilik-syýasy institutlara ýakynlaşdyrmaklyk uýgunlaşdyr-maklyk zerurdy.

Bilirnin wc fransuz rewolýusiýasynyn anyýetlerinin azatlyk hakyndaky eden wagyzlary inüş halkyna, adatyn, dăp-dessuiyfl beren hakyay erkinligi valy erkinligi berip bilen dăldir. Şonurl üçin jemgyýetin maksady ähliumumy bas-başdaklyga getirýän howaýy bir azatlygy döretmeli dăldc% (tradisiýa) dăbe-dessura daýanýan, esaslanýan erkinligi gorap saklamalydyr diýip Berk bellăpdir.

Eger-de liberalizm we sosializm buržuaz we işçiler synlarynyn syýasy-any>et akymy hökmünde ýüze çykan bolsa konserwatizmin döreýşi belii bir clcrejede kynçylyklara duçar bolupdy. Konserwatizm anyýeti, onun anyýetçi, görkezmeleri, göz önünde mtý'an maksady, öz soipynyn, fraksiýanyn we sosial toparlarynyn ýagdaýlaryna, barly toparlaryn gün geldigiçe agyrlaşýan kynçylyklary dine bu" jemgyýetçilik we sosial-ykdsad}' ösüşi obýektiw taýdan uly howp s<^lman eýsem demokratik

güýçler tarapyndan hem, halkyn has baý vw? gatlagynyn bähbidini göraýan t'raksiýalar tarapyndan hem zorluk bilen gysylýar.

Häzirki döwrün konserwatizminin görnükli wekillennin biri bolan

M.Oukşot koaserwator bolmak üçin, barlansöäfy barlanmadyklar bilen, gizlin faktlar>" hakyky bolaýmaly zatlar biJen, ýakyny-u/akdaky bilen, ýeterlik zady has kän bilen, laýyk zady has kämilleşen bilen . bilelikde kabul ertmeli diýip ýazyr. Şeýle mazmunda bolanda konserwatizmi s\ýasy ylalaşygyn sungaty hökmünde, denagramlygy üy^jün edýän topar hökmünde seretmek bolar.

Konserwatizm dine bir halkyn ol ýa beýleki gatlaMaryny goraman elbetde ol has köpüräk bähbitleri hem göz önünde tutýar. Konserwatiwlik jemgyýetde tassyklanany we hemmeler tarapyrrakabul edilen gymmatlyklary, adamlaryn belu bir toparlarynyn pozulan gylyklarynyn we pikirleriniň obrazlaryny sosial ölçeglere we institutiara uýgunlaşan formalary hem özüne girizýär.

Köplenç ýagdaýlarda konserwatizmin gymmatlyklaryny olaryn ölçeglerini halkyft aýratyn toparlary tarapyndan olaryn bähbitlerine ters gelsede gollanylýan wagtly bolupdyr. Şonun üçin konserwatizm dine bir baý gatlaklaryn bähbidini goraman, eýsem sosial özgerişlerin geçmegi netijesinde geljege ynamy bolmadyk fermerleri, dükançylary, hünärmentleri, oba ýerleriniň ýaşajylaryny hem gorap biler.

Konserwatizmin gelip çykyşynda jemgyýetçilik - syýasy prosesin esasan *M* tebigatlygyndadyr. Bir tarapdan öz akymlaýyn gitmek, ösüşe gidip könäni inkär etmek, geçmişden el üzüp täzäni döretmek bolsa, ikinji tarapdan, emele gelip, kämüleşen ýagdaýda özüne geçmişden durmuşa uýgunlaşan, geçmejek umumy adamzada mahsus zatlary jemläp bilýär. Jemgyýetçilik -syýasy sistemanyn ulgamynyn haýsy birini

alsanda haýsam bolsa bii ýagdaýda çagşapjlagşap bilýär, başga bir ýagdaýda geçmişin synjlýan gurluşyndan saklap galyp bilýär. Sebäbi taryhy baglanyşygy ýeten maddy we ruhy medeniýetim permanlar, kararlar bilen üzip, ýok edip bolmaýar, N.Berdýaýewin aýtmagyna görä her bir halkyn erkinde ykbal ýatyr diýip belleýär. Her bir milletin ykbaýnda erkinlik ýatyr diýip ol belläp geçipdir. "Beýik geçmiş we gizlin geljek hakda dine ýaşap ýörenler däl-de ölenler hem aýdypdyrlar" diýip aýdýarlar. Millete dine adamzat nesili girmän, hatda metjitlerin, köşüMerin we mülklerin, daşlaram, mazarlaryn daşdan ýazgylaiy, köne gol ýazmalaram we kitaplaram girýärler. Milletin hukugyny tutmak üçin, şol daşlary dinlerneü, köpelişen sahypalary okamaly.

Elbetde öz milletin geçmişinden el uzen nesil hiç wagT öz milletin mhy hakda we öz milletinifi hukugy erkinligi hakda keiam-ugyz zat aýdyp bümez, Sebäbi mületirl ruhunda we milletin ýetýän ruhunda öldürmeklik güýji ýokda janlandyrrnadxk güýji bar (N.Berdýaýew).

Köne dünýäni ýumuryp, onun harabaçylyklarynda täze dünýäni saljak bolmaklyk taryhyn görkezişi ýaly, gowy diýenimizde-de peýdasyz bolup çykdy, erbet bilen gutardy. Hatda in çunftur sosial rewolýusiýalar, mysal üçin Be\$'ik Fransuz rewolýusiýasynda F3eýik Oktý'abr rewolýusiýasyda ikj halky^ geçmiş bilen aras>my üzüp bilmedi. Rewolýusiýadan sofira Fransiýada, Russiýada özlennin menzeşliklerini milliligini ýitirmedikr, iki rewol)oisýada täze foimasiýa geçmäge, şonun ýolunda hyzmat ctselede şol milletlerin köp döp-dessurlaiy dini-ynançlary, milletin g>1yk-hä.siyetleri milli duýgusy saklanyp galdy.

Inlis etnograf we antropology E.Çillerin ^{iw}XLX we XX ýüz ýyUvklyryn adarnsy ýöne bir industrializasiýalaşmady, ol nemes, rus we ýapon bolup mdustnalizasiýalaşdy... Häzirki döwrün beýik industri al medeniýeti hem renksiz, gülala-güUük däl, onun hem öz esasy

mazmuny bolan etniki reriki bar" diýip ýazypdyr. Başgaça aýdanymyzda dine ild sany başlang>fjyn: ösüşui we täzeligin döredenleriniň bilelikdäki lieraketleri we goşulmaklarynyň hakyky holmagy bir tarapdan, we geçmezclen kabul ediüp saklanyp galynmagy ikinji tarapdan bolanda taryh hakda-da jemgyýetçilik-taryhy proses hakda-da gürrün edip bolar, Şonun üçin şeýleräk aýdyp bolar, taiyh bir wagtyň özünde döreýän we eýýäm dörärt bolup biler.

Şu iki başlangyçlaryň konserwatorlar ikinjisine \ykgyň edýärler, sebäbi konserwatorlar könedən gelýän kadakanunlaryň häkimiýet başgançaklarynyň (merdiwanlarynyň) sosial syýasy gurluş. Instrutlaryň çaklamagynyň zerurlygyny çyntgeýärler. Konserwator ähli mtönkin bolan jemgyýetlerden (dünýäden) dine ýaşagijjran jemgyýeti in onat, kämilleşen jemgyýet hasap edýär. Elbetde, her bir döwlet her bir mület adamlaryň kategoriýalaryna, partiýalara we guramalara, olaryň bähbidini arýan anyýete garaşly bolýar, sebäbi her bir taryhy döwür öz ýeten üstünüklerini gorap, saldap geljekki nesile ýetirmeklige gumalandyr, sebäbi halk geçmişini bilmäge ol halkyň geljegide bolmaz drýüpdir; haýsy jemgyýeti alsanda ona goramaga, saklamaga we geljekki nesile ýetirmäge hiç zat ýok diýip bolmasa gerek. Gündogar halklarynyň aýdan bir parasatly sözi bar, "Kim geçmişine sapaňça atsa, geljek nesil top bilen atar" diýipdirler. Türkmenbaşynyň aýdanlaryndan mysal gerek.

Muna garamazdan hakyky konserwatorçylyk öz döwrüni goramaklyga, onyň saklanmagynyň hökmandygyny tekrärlöýän bolsada, ol üýtgeýän hakykaty göz önünde tutmalydyr we orla uýgunlaşmalydyr. In esasy zat dünýäniň hemişe üýtgeýän durýanlygynda bolany üçin konserwatizm hemme üýtgeşikleri, täzelikleri doly inkär edip bilmez.

XIX asyryň ikinji ýarymyndan başlap esasanam XX asyrdaky (käbir halatlarda 2-nji jahan urşundan soňra), konserwatorlaryň sosial ykdysady we jemgyýetçilik syýasy

üýtgewlere uýgunlaşmagyny görmek bolar. Konserwatorlar öňki^et edýän köp wajyp ideýalar)-ny we prinsiplerini aýyk bazar gatnaşyklary, konstitusion dolandyrylyşy, häkimiýet organlarynyň saýlawly we weldçilikli sistemasyny ulgamynyň parlament dolandytyşyny sy>'asatyn we ideologiýanyň dürüligini we ş.m. esasan kabul etdiler. Özleriniň din bilen gaty baglanyşyklygyna garamazdan konserwatorlaryň köpüsi 2-nji jahan urşundan sonra rasional we tehniki täzelikleri hem kabul etdiler, olar ykdysadyýetini, sosial reformalaryny, döwlet tarapyndan üpjün edilmegini we ş.m. dolandyrylmagy meseleler hem kabul etdiler. Şonun üçin 70-nji-80-nji ýyllarda konserwatizm şu meselelerde düýpli derejede üýtgemän galyp bilmedi, ol kyn we agyr ýagdaýa düşdi.

V sorag. Azatlyk, demokratiýa we döwlet meseleleriniň konserwatizm larapyndan kesgiüenrnegi (beýan edilmedi, ündelmegi). (Sorag? Konserwatorlaryň azatlyk, demokratiýa, döwlet meselelerini çözmekde tutýan orný nähilikä?)

Häzirki zaman konseiwatizminin maksatnamasynda çyzgylarynda azatlyk, denlik, häkimet, döwlet, demokratiýa we ş.m. wajyp meseleleriň çözgüdi esasy ýer*eýeleýär. Şu meseleleriň çözülmeginde konserwatorlaryň köpüsiniň özüni adam hukuklarynyň we demokratiýanyň prinsipleriniň esaslaryny goraýjylary hasap edýändigini bellemek gerek,

Zan-Zak Russo aýdypdyr, "Adam dogulanda erkin, azat dogulýar, ernma ol hemme ýerde zynjyrdaky saklanyar". Däp-dessuiar we taryhy baglanyşyklyk zynjyrynyň goraýjysy konserwatorlar bolsa "Ol zynjyr hökman bolaýmaly" diýip jogap berýär, sebäbi onyň pikiriçe graždan azatlygy şona daýanýar. Bir tarapdana konserwatorlaryň gözi bilen seredeninde döwlet kanunyň we ruhunyň çeşmesi we

goraýjysy Güýçli döwlet bolmasa jemgyýel (anarhiýany) - eden-etdiligin elinde boknagy mümkin, Bular üçin döwlete bolan gatnaşykda poýitiw (hakykata) kä ýagdaýlarda awtoritar garaýyşlara mahsusdyr, sebäbi ol öz gezeginde (antündiwiiduallyk döredýär). Şahsy aýybaşlyga garşy goraýyş döredýär.

N.Berldn ýuzmagyna görä konserwatizmin filosofiýasynda formal taýdan hususy eýeçügi bazary, şahsy azatlygyny giraýanam bolsa, ol kä halatlarda raýatlygyn, abadançylygyn we taryhy yzygiderligin talaplar)Tia bagly bolup dur⁷an filosofiýany tekrailamaly bolýar.

Ikinji tarapdan eger-de güýçli döwlet bolsa şahsy aztlygy basyp ýatyrmagyn guraly bolmagy mümkin. Şol sebäpli konserwatizmin taglymatçylary adamlaryn öz möçberi boýunça döwletden kiçi bolan assosiasiyalara birleşmeklerini öňe sürýärler.

Şahsy adam?

Şahsyýet, Ýeke-täklik bilen - (indiwiidual) jemgyýetin haýsynyn ähmiýetlidigini kesgitlenende konserwatorlaryn belli bir bölegi birinji ýerde jemgyýeti onde goýýar. Olaiyn pikiii boýunça jemgyýet hökümetden has ýokary bolup taryhy taýdanam, mazmuny boýunçada, medeniýeti boýunçada aýrybaşga şahsy adamdan has ýokarydyr. Şahsy adamlaryn hukugy bir wagtyň özünde hem tebigy hem sosial (durmuşy) häsiýeti özünde göterýär: tebijylygy nähiü? onun adama degişliligidir. Sebäbi alla tagalla döredende dünýäni onun her bir bölegi hökmünde adamyny döredipdir. durmuşlylygy bolsa adam ol hukuklardan dine gurnalan. jemgyýet bolanda peýdalanmagy mümkin.

Indi Hökümetin jemgyýetdäki roly, orný? Ol hökümet jemgyýetin syýasy guraly bolup adamynyn tebigy hukuklaryny goramaklygy üpjün etmekligif ona hyzmat etmeli. Durnukly we netijeli peýdaly ykdysadyýet bolsa, şahsy

emeldarlaryn (kärhana eýesi) kooperatiw toparlaryn we hökümet tarapyndan gözegçüik toparynyn goşulmagy bolýar.

Bu meselede has uzakdan "göryän Günbatar Ýewropanyň käbir täze sagçy konserwatizm toparlary onat netijägelip bilerler. Mysal üçin GRES-n täze sagçy toparlarynyn tarapdarlary könedən gelýän hristian liberallarynyn şahf^dygy, kollektiwligi, erkinligi agalyga garşy goýmaklaryny ret etdiripdirler we adam hukugy ideýasyny kollektiwin hukugy bilen çalşyrmaga çagyrypdyrlar. Olaryň pikiri boýunça "halkyň hukuga haky bar, milletin hukuga haky bar. Jemgyýet bilen döwlet hukuga hakly" bolup>T. Şahsy adam alnanda ony hukuga eýeçiligi konkret taryhy, etniki we medeni sfera degişli bolup galypdyr.

"Meselä" şeýic çemeleşmegiň özi Günbatar Ýewropa ýurtlarynda güýçli pozisiýada durýan könedən gelýän döp-dessurçy konserwatizmiň has onaly ähmiýeti bardyr. Şu ýagdaýy göz önünde turrupfon Keýunelt-Leddin amenkan kommersiýa-kapitalizm ýewropalılar üçin düýünden ýatdyr diýip belläpdir.

Önden gelýän ýörelgäniň tarapdarlary (tradisional) konserwatorlar inlis iorilaryny bii ganaty fransiýadaky gollizmyda: sagçy we sosial konserwatorlar GFR (frg) ýüze çykdylar. Ýokarda aýdylanlaryň kä bir ýagdaýlaryny kabul etselerde käbir ýagdaýlarda täze konsej-watizmler täze «sagçy we radikal-(aýgytly hereket edijiler) toparlainy döwletrfi roly, ony jemgyýet bilen özara gatnaşygyny, aýratyn şahsy adamlar, erkinlik we erkin bazar gatnaşyklary meselelerde ep-esü daşlaşýardylar. Mysal üçin, P.Uorsthomyn aýtmagyna göre "durmuşy sapaklar indiividual däl erkinlikden häzirki döwrün

konserwatorlary üçin has kân önümlü tema hökmünde garalýar.

Seredilýän mesele boýunça fransuz gollizm konserwatorlary tarapyndan hödürülenýän modelin teklibin hem uly älimiýeti bar. Tolüstlere esasan hem libirallaryn egoistligi dine özüni bilmeklikleri we jemgyýetin üstüne tehnokratiýa häkimligi atjak bolmaklary düýbujiden ylalaşmaýardy, onuşmaýardy. ýugny demokratiýa gurluşly düzgünin duşmany bolan professional menediment institutyn dar gerimli (elita-ýokary) saýlama toparlaiynyn hereketi bilen ylalaşmaýardy Gollistlaryn piMnçe, liberallaryn esasy ýalnýşy, olaryn döwlet gözegçiligme orta gürp fransuzlaryn yki”ar edýänligini inkär etmeklidigi.

Gollistlenn doktrinasynda in esasy mesele fransuz milletinin we fransiýanyň beýikligi hakyndaky tezis rutýardy. Bu mesele gollistlerin pikiriçe dine güýçli döwlet tarapyndan üpjün edilip boljakdy.

Inlis konserwatorlary tradisionalistiaryda şeýleräk pikirde durýardylar. 70-nji yyllaryň ikinji ýarymynda 80-nji ýyllaryň başyndaky krizisi ýenip geçmeklik üçin ükinji ädim hökmünde konserwatorlar häkimiýetin we hökümetin abraýyny we derejesini dikeltmekligi teklipl etdiler. Ähli erkinligin başlangyjy häkimlik bolany üçin konserwatorlar kanuna we tertibe, abraýa we düzgüne birinji derejede äl”imiýet berýär, häzirki döwrün "öndüriji jemgyýeti" boýun bolujy we gulakasyjy jemgyýet bolýan diýip düşünilmegi we şol maksatlara ýetmek üçin döwlet hökman gerekli çäreleri görmäge hukuklydyr.

Jemg>ýetde bolsa hakyky tertip düzgün olaıyn pikiriçe alymyn, düzgünin we institutlaryn (dolandyryş) üstünden gazanyp bolar, erkinligi bolsa dine güýçli döwlet üpjün edip biler diýip olar pikir ýöretýärler. Döwletin esasy guralynyn häkimlikdigini bellemek bilen we hökman bir tertip-

düzgüne tabyn bolmalydygy hakynda aýdylanda köp derejede konserwatorlar dogry bolup hem çykýarlar, Hakykatdanam tertibin, kanunyn we düzgünin ýok ýeiinde döwletin syýasy institutlarynyn, peýdalylygy we işenfiirliligi hak)^nda aýdyp oturasy işern ýok. Häzirki döwürde kenserwatorlaryn derejesi, tutýan orný eýe bolýar, şonun üçin olaryn halkyn bir bölegine ýakynlaşmagyny güýçlendiiýär. Mundan başga-da ähli milletlerin konserwatizm ak)^mlary özlerinin individual abraýy we döwletin abraýy, individual azatlygy we ähli umumy erkinligi sintezden (süzgüçden) elekden "geçirenlerinde täze-täze esaslandyrmalary (argumenty) peýdalanmaga synanyşyk edýärler.

Tradisionaüstik däbe >ykgyn edýän konserwatizm täze sagçy we has täze konserwatorlardan edim-k>4ymlara daýanjy we din bilen içgin baglanyşygy has güýçlidir. Aýdaly amerikan)Ti täze sagçy konserwatorlary dini edim-k)dymalary, wagyzlary geçiren erginde onun eletoonlaşdyrylan . serkwlerin üsti, ýagny modernizirlendirilen serkwlerin üsti bilen amal

etmegi has amatly görýärler. Olaryn ýewropadaky pikirdeşleri bolsa undahnstion däplerinden düýbünden el çekip otparazlygy dikeltmek ugrunda çykyş edýärler. In täze konserwatorlar bolsa liberal serkwlerifi saJdanmagynyn tarapdarlary bolup galýarlar. Tradision konserwatorlar bolsa kotolik we protestant serkwlerine ýykgy edip, olaryn ähü gymmatlyklarynyn we prinsiplerinin saklanmagynyn ugrunda çykyş edýärler, sebäbi olaryn döp bolan düzgünleri uniwesalmyş we dini mha beýleki dini akymlardan has çunnur ýugurylypmýş. Şu gymmatlyklardan we prinsiplerden boýun gaçyrmaklygy olar häzirki jemgyýetin ähü nogsanlyklarynyn esasy sebäpleri hökmünde garalýarlar.

Umuman tradision konserwatorlar diýüýänlerin anyýeti we goraýyşlar}' şu aşakdakylara gönükdirilendir: adamlatyn erkine bagly bolmadyk tebigy kanunlara

ynanmaklyga, şonun ýalyda sedçwlerin adamzat jemgyýetinin runy korporasiýasy hökmünde ynanmaklyga syrykdyylýar. Tertip-düzgün, adalat we azatlyk, erkin bolmaklyk adamzat taryhynyn korporasiýa jemgyýetinin abadançylygyny üpjün etmek üçin miras yzygiderligi üznüksiz saklanmagy ilkinji derejede saklamagyn ähmiýeti bardyr. Jemgyýetdäki üýtgetmeler haýsam bolsa bir emeli ýol bilen geçirilmeli däl, sebäbi ol üýtgewler şeýlede tebigy ýol bilen geçip bilýär.

Konserwatorlar şeýlede belu zatlary belli bolmadyk zatlar bilen, häzirki we geçmişi geljek bilen baglanşdymany gowy göýärler. Adamzat jemgyýetinin abadançylygyny çaklamak üçin öz şahsy pikinfiden we şahsy akylyndan çykýan pikir bilen her bir meseläru çözmeli dälde, -efta-banalarymyzdan geçen nesilden bize mii”as galan paýhaslylykdan, pähimlilikden peýdalansan liiç hili howp bolmasa gerek diýip konserwatorlar belleýärler. Şundan ýol alyp olar "şahsy adam akmak taýpa bolsa paýhasdyt"¹ diýen prinsipden peýdalanýarlar.

Sagdyn jemgyýetde köp dürlülük üçin densizligin köpdürii formasynyn özlerinin ykdysady ýagdaýlary bilen tapawutiandyryp bilýän dürli toparlar we synplar hökman bolaýmaly, ýaşaýmaly - hakyky denlik, dine rudaýyn ýanynda bolar diýip olar belleýärler.

Jemgyýetin ýaşayyş ukyby okuwlary we edepli adamlar tarapyndan ýolbaşçylyk edilende we gönükdirilende ol onat üpjün edilýär, eger-de tebigy gelişi ýykylsa, ýumrulsa, onda ol ýerde tñiran diktator oturýar.

Hususy eýeçilik - adamzadyn önümidir, munsoz erkinligem mümkin däl, jemgyýet bolsa heläkçilige sezewar bolar.

Beýan edilenleri jemlänimizde häzirki döwrün konserwatizmi özüniň ösüşinde uzak taryhy ýoly geçip, öz emele gelişinde örän çyLşyrymly we köpgatly bolup onda in bir

köpdürli, kä halatlarda biri-biri bilen çaknyşan anyýeti, garaýyşlary, görkezmeleri we prinsipleri aýdyp bolar. Şonun üçin, konserwatizmin çunnur gapma-garşylyklardan doly bolmagy tebigydyr,

L.Allisonyn belleýşi ýaly konserwatorlar bir wagtyň özünde "■individualist - aýryb&şga we kollektiwist - köpçilikçi, awtoritariziriin tarapdary we erkinligin, mistik-hileçi we paýhasly praktik adamlar bolýarlar".

Kapitalistik jemgyýetin önünde durý"an çözmesi zerur meselelerin hödürlenýän dermanlary - teklipleri anyýeti hem köpgömüşli we gapma-garşylykly bolup çykýar. Bir tarapdan, erkin konkurensiýany we bazar gatnaşygyny dikeltmekligi talap edýän bolsalar, ikinji tarapdan olar özleriniň geçmişiň gymmatlykiaryna we ideýalaryna, maşgala, jemgyýete, serkwlere we beýleki institutlara bil baglaýandyklaryny belleýärler, bular bolsa erkin bazar ykdysadyýetin prinsiplerini durmuşa geçirilýän döwürde çagşatýarmyş.

Şunun bilen birlikde tradisionalistik we pateralistik konserwatizm akymlary güýçli häkimligi we **döwleti** gorap çykyş edýär. sebäbi muna olar, kanuny we tebigy üpjün edip **bilýän gural** hökmünde seredilýär.

Konserwatorlaryn **erkinlik**, **defilik**, adam hukugy we olaryň dāp būen, döwlet bilen gatnaşyklary meselelerini çözmekligin, olaryň garaýyşlarynda has aýdyn gapma-garşylyklar ýüze çykýar. Şunun valy pozisiýada bolunmagy düşnükli zat, eger-de çözmeü meselelern kynçylygyny, çylşyrymlylygyny göz önünde tutsan onda olar ýönekeý bii taraplaýyn mysallar bilen düşündirmek **mümkin dāl**. Şonun üçin şu meseleleri beýan edilende, üüşündiilende, çözülende esasanam uly sosial-ykdysady özgerişler bolan döwürde adamlaiyn agyr ýagdaýlara, has ahyrky derýa ýetenlerinde, onuň sonunyn nähili erbetük bilen gutarjakdygy göz önüne getirip bolmayan wag>Tida örän seresap gozgamaly, çcmeleşmeli meseledir we konserwalorlara yedi ölçäp-bir kesmeklik,

akylly-paýhasly, rahat bolmaklyk häsiýetde mahsus bolup, şolar ýaly çetin zatJara garşy durmaga edenli akymdyr.

V. Liberalizm aňýýeti.

Häzirki zaman demokratiýasy dowam edýär. XVIII-XIX asyrdan başlanýan dolandyryş formasyndan öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Demokratiýa jemgyýetçilik aňyny eýelän syýasy aňýet we medeniýet bolup durýar. Jemgyýetiň syýasy ösüşi baradaky hödürlän maksatlarynyň esasy demokratiýa tutýar. Demokratiýa ideýalaryny wagyz etmek bilen köp meşgul bolman, onuň esasy kabul etmek çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar. Syýasy we demokratik pikiriniň ösmeginde liberalizm ideýa esasy örän uludyr. Bu syýasy akym esasy ruhy aňýet hökmünde erkin şahsyýet şygaryny baýdak edindi. Liberalizm syýasy akym hökmünde taryhda jemgyýetçilik pikirinde şahsyýeti jemgyýetden we döwletden böldi we ony kanuny we düzgün esasynda “raýat jemgyýeti” we “şahsyýet” diýen uly institutlar girizdi, adamlary deň diýip ygılan etdi. Azlygyň hukugyny köpçülikde ýokary galdyrdy. Köpçüliginiň hukugy we bähbidi diýip, bir şahsyýetiň hukugynyň we bähbidiniň kemsidilmegi syýasy ideýa taýdan nädogry diýip düzgünleşdirdi. Şahsyýete fundamental eldegirmesiz hukuklar berlip we tassyklanyp hem-de syýasy ulgamyň baş elementi hökmünde öňe çykarylady. Angliýa liberal ideýa akymlaryň watany hasaplanýar. Entek Ýewropa döwletlerinde orta asyrlarda çäklendirilmedik monarhiýa dowam edýärkä, inlisler Angliýada özüleriniň monarhynyň häkimiýetini çäklendirip bildiler. Şonuň esasy 1215-nji ýylda kabul edilen “Erkinligiň beýik Hartiýasy” özüniň mazmuny boýunça demokratiýadan daşdy. Ýöne raýatlaryň şahsy azatlygy we howpsyzlygy ykrar edilýärdi. (Hiç bir erkin adam bikanun tussag edilip bilinmeýär. Kanun tarapyndan onuň şahsy mertebesi goralýar. Onuň

gazanan emlägi eldegirilmesizdir we kemsidilip bilinmez. Hiç kim tarapyndan kowulyp ýa-da başga biz zatlar üçin temmi berlip bilinmez. Diňe kanun esasynda kanunyň hökmürowanlygy esasynda alnyp barmalydyr.) XVI asyrdan Angliýada parlament bardy. 1689-njy ýylda hukuk kanunyň kabul edilmegi bilen kanun çykaryjylyk hukugyny gazandy. Bu döwletde parlamentiň demokratiýalaşmagy üçin 200 ýyl gerek boldy. Sebäbi ol özüniň durkunda orta asyrlar ýokary gatlaklaryň ýygnaýyşyna meňzeýärdi. 2000-nji ýylda häzirki Beýik Britaniýanyň liberal partiýasynyň baştutany T. Bleýeriň partiýasynyň ýeňmegi bilen Ýelizaweta II-niň parlamente ýüzlenmesi esasynda orta asyrlaryň iň soňky öwüşgünü bolan nesilden-nesile geçýän lord bolmak düzgünü ýatyryldy. Onuň üçin 400 ýyl gerek boldy. Liberalizmiň ideýa akymy köp wagtdan bäri tejribede demokratiýanyň taglymatyna we hereketine gabat gelenokdy. Irki liberalizmiň aňýetçileri J. Zokk, Ş.Z. Monteskye we başgalar raýatlaryň döwlet dolandyryşyna gatnaşmagy bilen çäklenmän, monarhyň eden-etdiliklerine ýol bermezlik, baý gatlak wekillerine eden-etdiliklerine garşy aňýet alyp barýarlar. XX asyryň liberal demokratiýasyna şu sypatlar häsiýetlidir:

1. Halk köpçüliginiň häkimiýetiň subýekti hasap edilmegi. Ondan başga-da şahsyýetiň hususy gazanjyny goramak. Sebäbi olaryň pikirçe, adamyň syýasy özbaşdaklygynyň esasy ykdysady özbaşdaklyk düzýär. Egerde ol ykdysady taýdan garyp bolsa, ol özbaşdak pikirlenip bilmeýär. Şonuň üçin 1969-njy ýyla çenli saýlaw geçirilende alynýan emläk senzi-salgidy ýatyryldy.

2. Şahsyýetiň häkimiýetiň baş çeşmesi diýip ykrar edilmeg, şahsyýetiň hukuklarynyň döwlet kanunlaryndan ileri tutulmagy. Şahsyýetiň hukuklary goralmak üçin Konstitusiýada beýan edilyär. Olaryň ýerine ýetirilmegine bolsa garaşsyz sud gözegçilik edýär.

3. Demokratiýanyň häsiýeti özünde zorluk ulanmazlyk bilen düşündirilýär. Munuň esasynda şahsyýetiň özüne ygtyýar berilýär, döwletiň we beýleki adamlaryň işine goşulmalymy ýada dälmi.

4. Parlamentarizm. Syýasy taýdan täsiri ýetirmek üçin wekilçilikli organlaryň, hereketleriň bolmagy.

5. Döwlet organlarynyň esasy ygtyýarynda jemgyýetçilik tertip-düzgünü üpjün etmek, raýatlaryň hukugyny we howsuzlygyny goramak göz önünde tutulýar. Raýatlaryň hukuklaryny we jemgyýetçilik ruhy, medeni, ykdysady ugruna goşulmaga ýol berilmeyär.

6. Häkimiýetiň şahalara bölünmegi. Häkimiýetiň deňagramlygyny üpjün edýän kesgitleýji weçäklendiriji şertleriň raýatlaryň gözegçiligini üpjün eder ýaly ýöriteleşdirilen institutlaryň döremegi.

7. Köpligiň azlygyň üstünden belli derejede hukuklaryny üpjün edýän şertleriň döredilmegi, şahsy özbaşdaklygy saklap bilýän şertleriň döredilmegi gerek. Azlyk köplüge boýun bolmaga borçludur, ýöne azlygyň isleýän meselesinde azlygyň öz özbaşdak pikirini beýan etmäge mümkinçiligi bolmaly. Kanun onuň kepillamasy bolmaly. Şonuň esaslaryny göz önünde tutup, häzirki syýasy akymda liberal demokratiýa ädimleri belli bir derejede adamyň mertebesini beýgeldip, onuň esasy hukuklary bolan özbaşdak pikir etmäge, azatlyga, ýaşamaga, emlägiň eldegirmesizligine hormat goýmalydyr. Şol wagtda-da häzirki zaman syýasy akymlarda demokratiýanyň bu görnüşi halk hökümetini görkezenek diýip tankyt edilýär. Ilkinji nobatda munuň kemçilikleri diýi aşakdakylary belleýärler:

Jemgyýetçilik synpy çäklendirmeleri bilen. Bu diýildigi belli bir derejede halk köpçüliginiň hemmesini alanok, esasanam aşaky gatlaklary. Şonuň üçin bu halk demokratiýasyny doly görkezip bilenok.

Formal şygat bolmagy. Garp adamlaryň demokratiýa mümkinçiligi ýok. Bu esasy pully adamlara niýetlenip durýar. Sebäbi ol demokratiýa ykdysady, jemgyýetçilik prosesleri öz içine almaýar. Şonuň netijesinde jemgyýeti gatlaklara bölýär. Ol hem jemgyýetçilik gapma-garşylygyna eltýär, raýatlaryň bähbidini kanagatlandyрмаýar. Şonuň netijesinde-de azatlygyny we hukugyny goramak pes gatlaklar üçin örän agyr düşýär. Durmuş tejribesinde mümkin däl. Şonuň üçin demokratik dolandyryş ýüzleý bolup durýar. Diňe saýlanan baý adamlara niýetlenendir.

Syýasy gatnaşykda şahsyýet belli bir derejede kanun mümkinçiligi bar, durmuş tejribede bolsa şahsyýetleriň mümkinçiligi ýok. Sebäbi wekillikli organlar halkyň adyndan çykyş edip, köpçüligiň bähbidini çäklendirýärler. Ýuwaş-yuwaşdan köpçüligiň gözegçiliginden çykyp, saýlawly organlar saýlananlaryň (elita) demokratiýasyna öwürülýär. Ol hem öz gezeginde dolandyryjylara öwürülýär. Şonuň netijesinde halk köpçüligi dolandyryşdan daşlaşdyrylýar.

Döwletiň ornunyň jemgyýetçilik dolandyryşynda peseldilmegi. Demokratiýanyň esasynda adamlaryň hemme zada mümkinçiligi bar, tejribede bolsa ýok. Döwlet belli bir derejede garawula öwrülip galýar. Hemme zady bazar gatnaşyklary çözmeli diýip, ykdysady nazarýet öňe tutulyp, jemgyýetçilik gatnaşyklary köpçülikleýin peseldilýär.

Belli bir derejede şahsyýetiň özbaşdaklygy nygtalýar. Özbaşdaklygyň ornunyň ýokarlandyrylmany, adamyň köpçülikleýin ykrar edilmegi. Olam öz gezeginde şahsyýeti köpçülikden daşlaşdyrýar, syýasy taýdan egoiz we egisentrizm sypatlary ýüze çykýar. Ol bolsa jemgyýetiň we döwletiň esaslaryny dargadýar.

2. Liberal demokratiýanyň döwletdäki kemçilikleriniň üstüni doldurmak üçin we hakyky halk demokratiýasyny amala aşyrmak üçin köpçülikleýin demokratiýa konseptiýasyny öňe

sürýärler. Demokratiýanyň bu taglymaty nazaryet esasynda doly beýan edildi.

Ýöne tejribede durmuşa geçirem sosialistik döwletlerde netije bermedi. Belli bir derejede sosialistik gurusy döwletlerde demokratiýanyň taglymat esasyňy negatiw tejribe bilen baýlaşdyrdylar. Ýöne günbatar ýurtlaryna täsir edip, olaryň jemgyýetçilik syýasy ulgamyny üýtgetdiler. Bu demokratiýanyň beýik wekileriniň biri Ž. Ž. Russo, W.I. Lenin, K. Mitd dagylardyr. Ž.. Ž. Russo (1712-1778) liberal demokratiýany tankyt edýär, esasan hemonuň köpçülikleýin we hususy bölümlere bölünmegini Russonyň pikirçe, “adam hususy durmuşa giden individualist däl-de, ol jemgyýetiň öňdebatyjy agzasydyr” diýýär. Şonuň esasynda bir jemgyýetçilik göwre emele gelýär. Russonyň taglymaty ähli häkimiýetiň halka degişlidigini nygtaýar. Ol hem özbaşdak şahsyýetlerden bitewileşip emele gelýär. Russo obşina teoriýasyny öňe sürýär. Onuň esasynda her bir şahsyýet öz hukuklaryny ýitirýär. Sebäbi ol oňa gerek däl, ol barada döwlet alada edýär, beýleki janly göwreler ýaly özüniň agzalary barada iş edýär. Olar hem öz gezeginde döwletiň bähbidini nygtamaly” diýýär. Russonyň göwrümli çemeleşmegi gapma-garşylygy hasaba almaýar, şahsyýet bilen döwletiň arasyndaky. Adamlaryň döwlete garşy närazylygyny hasaba alanok. Russo: “Halk köpçüliginiň köpçülikleýin bähbidini we erkini emläk deňligi üpjün edýär” diýýär. Russo doly hususy eýeçiligiň ýok edilmegine garşy çykyş edenok. Ol çäklendirilmeginiň we möçberiniň azaldylmagy barada çykyş edýär: “Halky bölüp bolmaýar, ol bölünmejek galadyr. Ol bütewidir we köpçülikleýin erke eýedir. Şonuň esasynda-da özygtyýarlydyr. Onuň içinde azlyk we köplik ýokdur” diýýär. Şonuň üçin hem azlygyň bähbidini goramak diýen pikiri ret edýär. “Halk hökümeti bütewi güýçdir. Ony çäklendirip bolmaz” diýýär. “Eger-de kimdir biri köpçüligiň erkine boýun egmese, köpçülik bolup ony güýç bilen goşarys” diýýär. Halk köpçülikleýin

jandar hökmünde diňe özüne wekil bolup biler, saýlan adamlarynyň wekilleri däl-de diýýär. “Halk köpçülikleýin pikirleri ýygnaklarda, maslahatlarda beýan edilipdir. Şonuň esasynda hem kanunlar, hökümetiň işi kesgitlenýär. Hökümetiň işi bolsa halkyň islegini ýerine ýetirmek we tehniki taýdan hyzmat etmek” diýýär. Russonyň halk özygtyýarlygy hakyndaky ideýalary Fransiýanyň 1791-nji ýylda kabul edilen konstitusiýasynda öz beýenyny tapdy. Fransiýada ýakobin hereketinde köpçülikleýin gymmagy ulanýarlar. Robespýer Russony “rewolýusiýanyň hukuk jarçysy” diyip atlandyrýar. Russonyň totalitar demokratiýa konsepsiýasyny marksizm we leninizm ideýalarynda ulanýarlar. Ony tejribede “sosialistik demokratiýa” diyip atlandyrýarlar. Ol esasan-da kommunistik döwletlerde saklanyp galdy. Sosialistik demokratiýanyň esasynda işçiler synpynyň arasynda sosializm gurlandan soň, demokratiýany tutuş jemgyýetde gurup boljagyny öňe sürýär. Sosializm aňyýeti diňe marksistik-leninistik partiýa gurup bilýär. Sosializm demokratiýasynyň esasy mehanizmi sowetleriň üsti bilen halk köpçüligiň erki bilen kesgitlenýär we bellenýär. Sowetlerde kollektiwistik demokratiýasynyň düzgünleri ýygnaklaryň üsti bilen deputatlara borçnama ýüklemek hem-de köpçülikleýin çözgütleri we kararlary kabul etmek, düzgünleri girizmek we ş.m. üsti bilen amala aşyrylýar. Sosialistik demokratiýa taglymaty hususy eýeçiligi ret edýär. Doly kommunistik partiýa boýun egmegi talap edýär. Tejribede görkezişi ýaly, sosialistik demokratiýa totalitar, awtoritar syýasy reýimleriň gorag keşbi bolup durýar. Iş ýüzünde ähli häkimiýet halka däl-de, ýokary partiýa, ýolbaşçylara degişli bolup durýar. Köpçülikleýin demokratiýanyň belli bir tapawutlyklary bolmak bilen birnäçe umumy alamatlary bar:

1. Halkyň köpçülik bolup meseläni çözmegi. Halk köpçüligiň belli bir derejede meseläni çözmekde bähbitleriň gabat gelmegi.

2. Halk köpçüliginiň içinde gapma-garşylygyň pes bomagy, köpçüligiň belli bir derejede oppazisiýasynyň bolmazlygy.

3. Azatlygyň düşünilşi, köpçüligiň azatlygy bilen düşündirilmegi. Häkimiýete gatnaşygy öndebaryjy, köpçülik bolup deňlikde.

4. Häkimiýetiň totalitar bolmagy, häkimiýetiň absolýutlaşmagy häsiýetinde. Adamyň doly erkinsizligi, azlygyň pikiriniň bolmazlygy, diňlenilmezligi.

5. Adam hukulary diýn düşünje düýbünden ulanylmaýar. Sebäbi meseläniň özi ýok edilýär, ähli zat döwletiň üstüne ýüklenýär.

6. Köpçülikleýin sýýasy gatnaşygyň guralmagy.

7. Sosialistik demokratiýa belli bir derejede ýuridik taýdan syýasy hukuklar takykklanman, jemgyýetçilik şertleriniň döredilmegine gönükdirilýär.

Köpçülikleýin demokratiýa taglymaty öz döwründe tejribe taýdan mümkin dældigini görkezdi. Olaryň emele gelmegi ýa-da döredilmegine bolan mümkinçilik täze synpyň döremegine alyp bardy, nomenklaturanyň, totalitarizmiň. Olar öz gezeginde şahsy azatlygy basyp ýatyrýarlar. Özbaşdak pikir edýänleri zorluk bilen ýok etdiler. Köpçüligiň erki diýip at berlen synpy, milli umumy halk bähbidi – bularyň hemmesi şygar, rowaýat, belki bir şahsyýetiň ýa toparyň syýasy, hereketlerini aklayan. Sebäbi şahsyýet özbaşdak syýasy herekkete gatnaşyp bilmeýär, sebäbi demokratiýanyň serhedibelli bir meselede köpçülik üçin gizlin ýapykdy. Köpçülikleýin demokratiýanyň käbir meseleleri Russonyň aýtmagyna görä, her bir raýatyň mümkinçiligi bolmaly, köpçüligiň durmuşyna täsir edýän meseleleri çözmäge gatnaşmakda, kanunlary kabul etmekde. Häzirki zamanda oňa uly mümkinçiligi partiýalar berýärler. Demokratiýanyň partiýa taglymaty esasynda döwletiň raýatlary partiýalara gatnaşmak bilen meseleleri çözmäge gatnaşmak hukugy bar.

Köpçülikleýin demokratiýa taglymaty häzirki zaman syýasy tejribede azatlyk babatda şahsyýete mümkinçilikleri berenok. Köplügiň erki diýip atlandyrylýan erk demokratik düzgünlere görä, umumy bähbit diýen düşünje. Hakyky syýasy prosesde rowaýat bolup galýar. Sebäbi köpçülikleýin demokratiýa esasynda emele gelen dolandyryjy gatlak öz bähbitlerini arap, umumy milli bähbitleri iş ýüzünde görkezmeýär. Sebäbi raýatlaryň özbaşdak syýasy işjeňligi basyp ýatyrylýar, demokratiýanyň belli bir çäkleri kesgitlenýär. Ol çäkleriň esasynda “Köpçüligiň pikiri” diýip at berdiler. Häzirki zaman syýasy ýagdaýynda köpçülikleýin demokratiýanyň esaslary Gündogarda köp ulanylýar, gunbatarda käbir alamatlary bar. Ol jemgyýetçilik deňlik diýip düşünilýär. Häzirki zamanda kollektiw demoktariýanyň esasy alamatlarynyň biri mandat taglymaty (plebissit) Günübatarda bar. Bu taglymatyň aňyýet esasynda raýat hukuklary belli bir meselede köpçüligiň tarapyňy arayan meselede razylaşýan ýa-da ýok sowalyňa jogap bermekden gelip çykýar. Bu taglymatyň ideýa esasynda Russonyň taglymaty ýatyr. Russo: “Eger-de köpçülige şu kanunlar gerek bolsa, meniň şoňa raýat hökmünde saýlaw islegini kanagatlandyrmaly. Sebäbi meniň islegim belli bir derejede köplügiňki bilen gabat gelýänem bolsa, meniň şoňa mümkinçiligim bolmaly.” diýýär. Bu taglymatyň esasy käbir döwletlerde partiýa, gurama nukdaýnazarynda ulanylýar. Meselem: partiýa döwletleri. ABŞ-da, Britaniýada, Ýaponiýada ulanylýar. Partiýanyň maksatnamalarynyň dürüligi raýatlara saýlawyň esasynda döwlet syýasatyna täsir etmäge mümkinçilik gazanýar. Maksatnamalar bolsa halk tarapyndan berlen mandat, isleg, borç diýip düşünilýär. Olary deputatlar saýlawlaryň esasynda düzülen hökümet ýerine ýetirmeli. Deputatlaryň hökümetiň maksatnamalarynyň baglanşygy halkyň erki bilen baglydyr. Häzirki zaman syýasy aňyýetinde demokratiýanyň bu görnüşi syýasy ulgam hökmünde hökmünde belli bir derejede garşy çykanlaram bar. Onuň

esasy sebäbi mandat taglymatynda hakykat bilen hyýalyň gabat gelmeýänligi. Häzirki zaman köpçülikleýin partiýalarynyň özüniň jemgyýetçilik bazasy ýok. Sebäbi olar köpçülikleýin goldawy aljak bolup, wagtlaýyn we mümkin däl maksatnamalary düzýärler. Şonuň netijesinde köp partiýaly döwletlerde partiýalaryň maksatnamasy biri-birinden tapawutlanýar. Ondan başga-da syýasy barlaglaryň netijesinde partiýalaryň köplügi netijesinde halkyň köp bölegi maksatnamalar bilen tanyş däl we özüniň sesini berende belli bir partiýalaryň nyşanyny ýa-da onuň baştutanyny saýlaýarlar. Şonuň netijesinde plebissit demokratiýany ýa-da partiýa demokratiýasy halk hökümetinden daşda durýar diýip garşydaşlar belleýär. Ylmy tehniki rewolýusiýa netijesinde, halk köpçüliginiň habar almagynyň netijesinde, sosializm ideýalarynyň ýykylmagy netijesinde häzirki zaman syýasy akymda demokratiýanyň ähli btaglymat esaslary XX asyrdan belli bir derejede özboluşly äheňde hukuk, ahlak, meretebe, owadan durmuş, döwlet kepilnamasy bilen, saglyk adam özygtyýarlygy ýaly meseleler bilen baglanşykly goýulýar. Ondan başga-da häzirki zaman demokratiýasynyň özboluşlylygyny günbataryň plýurolistik demokratiýasy bilen kesgitlenýär. Günbataryň demokratiýasy liberal syýasy ulgamdan ösüp geçdi we özünde birnäçe guramaçylyk esasy düzgünleri we gymmatlyklary bilen kesgitlenýär:

Konstitusionolizm-kanunyň esasy goýylmagy.

2. Häkimiýetiň şahalara bölünmegi (ýerine ýetiriji, sud we kanun çykaryjy häkimiýetiň jemgyýetde deňagramlylygyny saklamak, gazanmak; deňagramlylygyny saklaýan jemgyýetçilik institutlaryny gazanmak, habar beriş serişdeleriniň özbaşdaklygy, partiýalaryň, jemgyýetçilik guramalaryň köplügi, söz azatlygy, suduň eldegirmesizligi.)

3. Şahsyýetiň azatlygy (bu azatlyk syýasy, ykdysady, döwlet tarapyndan goralmagy, hukuklaryna eldegirmesizligi)

4. Azlygyň pikirine hormat goýmak (demokratiýa esasynda kabul edilen kararlarda hökman azlyk bolýar. Azlygyň pikirine hormat goýulmaly. Şonuň pikiri belli bir derejede bolar ýaly şert döremegi, onuň özbaşdaklygyny gazanmagy, kanun esasynda goralmagy demokratiýanyň dabaralanmagynyň esasy şertidir.) Häzirki döwürde plýuwelistik demokratiýanyň esasy bazasy bolup, öňki ýaly jemgyýetçilik bähbitleri durmaýar. (Ykdysady, jemgyýetçilik, medeni, dini, köpçülikleýin, territorial, syýasy partiýalar, assosiýalar, jemgyýetçilik hereketler.) Häzirki zaman esasy, kesgitleýji güýji bolup ideýa akymlaryň sintezi (garyşygy) çykyş edýär. Munuň esasynda bolsa dünýäde emele gelen syýasy akymlardan täze gymatlyklaryň käbir häsiýetlerini özünde birleşdirmegi bolup geçdi.

Hristiançylykdan adama bolan söýgüni, adamlaryňdenligini, sosializmden adamlaryň sosial üpjünçiligini, sosial goragyny we ş.m. ideýalary esasy edip aldy. Plýuralistik demokratiýanyň taglymat esasy häzirki zaman syýasy aňyýetinde esasy subýekt bolup durýar. Subýektiň esasynda demokratiýanyň uly soragy halkyň düşünmegi şahsi we köpçülik demokratiýanyň arasynda. Plýuralistik demokratiýanyň esasynda şahsyýet däl, halk däl syýasatda, häzirki zaman demokratik döwletde esasy hereketlendiriji güýç bolup topar çykyş edýär. Olaryň pikiriçe – topar syýasatyň esasy subýektidir. Indiwid toparsyz-jansyz abstraksiýa. Diňe toparda we topar gatnaşygynda şahsyýet kemala gelýär, onuň bähbitleri kesgitlenýär. Syýasy işde gymatlyk taraplary, ölçegleri emele gelýär. Her bir adam birnäçe toparlaryň wekili: maşgala, okuw-hünär, milli etniki, dini sebitara we ş.m. Toparlaryň üsti bilen şahsyýet öz bähbitlerini goramaga we ýaýmaga mümkinçilik alýar. Halk köpçüligi syýasatyň baş subýektidir. Sebäbi ol çylşyrymly, içki gurluş taýdan gapma-garşylykly, köp milletli, medeniýetli birlik bolup durýar. Plýuralistik demokratiýa aňyýetçileriň pikirine görä, halk köpçüligi syýasatyň baş subýekti bolup

çykyş edip bilmeýär diýýärler. Sebäbi halk köpçüligi öz gurluşy boýunça çylşyrymly içki taýdan gapma-garşylykly, özünde birnäçe häkimiýete dalaş edýän toparlary bolany üçin mümkin däldir. Plýuralistik aňyýetiň pikirine görä, demokratiýa köplügi göz önünde tutmaly. (şahsyýet, topar, millet, halkyýet we ş.m.) Jemgyýetde köp pikirlilik bolmaly. Adamlara birleşmäge mümkinçilik döretmeli. Özünüň pikirlerini we bähbitlerini açyk aýtmaga mümkinçilik bolmaly. Ylalaşygyň netijesinde deňligi gazanmaly. Syýasy çözgütler adamyň, jemgyýetiň bähbidine gönükdirilmeli. Plýuralistik demokratiýanyň esasynda köplügiň bir taraplaýyn häkimiýeti däl, köptaraplaýyn, ol isleg-arzuw boýunça üýtgäp bilýär. Adamlar tarapyndandöredilen toparlar birleşikler köptaraplaýyn pikirini bolmagyny göz önünde tutýar. Plýuralistik demokratiýa aňyýetçileriň pikirine görä, hiç bir topar özünde syýasy häkimiýeti jemläp bilmeýär we çözgüdikabul edip, bilmeýär. Ol diňe goldaw tapan toparynyň birleşmegi bilen köplügiň gatnaşmagy bilen çözüdi kabul edip bilýär. Çözgündi kabul edilen karara garşy çykan toparlar birleşip, beýleki topara garşy bolup, olaryň ýetmezçiligini aýdyp, gözegçilik edip, belli bir derejede saklaýjy gural bolup syýasatda çykyş edýär. Syýasatda syýasy çözgütler kabul edilende köpçülik tarapdan azlyk edýän toparlaryň çözgütleri geçmese, adamlaryň syýasy gatnaşygy öňdebaryjy bolup, toparlara goşulyp, syýasatyň soňky çözgütlerine öňdebaryjy gatnaşýarlar. Şularyň netijesinde syýasy toparlaryň, institutlaryň, birleşikleriň syýasatda we döwletde deňagramlygy emele getirýär. Şeýlekide demokratiýa plýuralistik aňyýetçileriniň pikirine görä, dolandyryşyň formasy bolup, jemgyýetçilik toparlarynyň köpdürliligini göz önünde tutýan özünüň bähbitlerini aýdyňlaşdyryp bilýär we bäsleşik esasynda çözgütleri, kararlary kabul edýän we balansyny saklaýan birliklerdir. Demokratiýanyň bu modelinde kabul edilen çözgütler köpçüligiň bähbidini nygtap görkezmelidir, köp pikirliliğiň esasynda. Olar adamlaryň, toparlaryň,

birleşikleriniň bähbitleri esasynda emele gelýär. Plýuralistik demokratiýa aňýetçileriniň taglymat, nazaryýet esaslaryny düzseň, şu aşakdaky häsiýetli alamatlary görmek bolýar:

1. Bähbidi arayan topar syýasy ulgamyň merkezi demokratik elementi. Özünde şahsyýetiň hukugyny we azatlygyny kepillendirýän. Öz gezeginde şahsyýet syýasatda ikinji derejede bolýar. Ýöne şahsyýet syýasatyň, häkimiýetiň ilkinji subýekti diýip ykrar edilýär.

2. Köplügiň erki belli bir derejede gapma-garşylyklaryň, toparlaryň birleşikleriniň arasynda esasydyr. Kölügiň erki - bu diňe bir gury söz ýa-da şygar däl. Bu adamlaryň we toparlaryň bäsleşigi, bähbitleriniň gapma-garşylygy. Bularyň hemmesi köp pikirlik netijesinde, köp bähbitleri göz önünde tutýan ylaşyk prosessiň netijesidir.

3. Bäsleşik syýasatda toparlaryň, bähbitleriniň, balansydyr. Demokratik syýasy häkimiýetiň jemgyýet ; ilik esasydyr.

4. Syýasy häkimiýetiň deňagramlygy diňe institutlarda bolman, jemgyýet ; ilik durmuş ugurlarda hem bolýar. Onuň esasy bazar gatnaşyklary tutýar.

5. Plýuralistik aňýetiň pikirine görä, akyly-başly şahsy bähbit syýasatyň generatory bolup ; ykyş edýär.

6. Döwlet-bu "gijeki garawul" däl. Ol jemgyýet ; ilik organy we institutydyr. Jemgyýet ; ilik ulgamynyň ähli ugurlaryny gowy depginde işledýän we jemgyýetde durmuş adalatlylygy saklaýan. Plýuralistik demokratiýanyň taglymatynda durmuş, döwletiň nazaryýeti we tejribesi, aňýet esas bolup durýar. Döwlet olaryň pikiri ; e, esasy gözeg ; ilik institutydyr kanunlaryň we düzgünnamalaryň saklanmagyna gözeg ; ilik edýän.

7. Plýuralistik demokratiýa bolmagy ü ; in häkimiýetiň sahalar bölünmegi häkmandyr. Jemgyýet ; ilik syýasy ulgamy özünde köp institutlary birleşdirmelidir. Partiýa, birleşik, gurama-bularyň hemmesi şahsyýetiň bähbidini nygtamalydyr.

8. Jemgyýetde we jemgyýetçilik aňynda demokratik gymmatlyklaryň özenini düzýän köp pikirliklik pikiriniň azatlyk, hukuk, kanunlara hormat goýmak, jemgyýetçilik we syýasy institutlara hormat goýmak, demokratik düzgünleriň oýnuna hormat goýmak, şahsyýetiň azat mümkinçiligine hormat goýmakýaly aňýet gymmatlygy bolaýmaly. †u agzalan plýuralistik demokratiýanyň häsiýetli sypatlary bolmasa, ol plýuralistik elitanyň demokratiýasyna öwrülýär.

Plýuralistik demokratiýa taglymaty dünýäniň köp ýurtlarynda ykrar edildi we ulanyldy we ulanyldy. Ýöne onuň aňýetiniň belli bir derejede garşydaşlary hem bar. Garşydaşlarynyň pikirine görä, hakykaty ideýallaşdyrmak köpçüligiň toparlaýyn gatnaşygynyň ýa-da toparlaryň bähbit esasynda toparlaşmagyň, toparlara girmegiň köpçülik bähbidi esasynda az bolup durýar. Häzirki zaman Ýewropa ýurtlarynda özüniň syýasy bähbitlerini aňlatmak üçin toparlara birleşýänleriň zany az. †onuň üçin plýuralistik demokratiýanyň esasynda emele glen häkimiýet köpçüligiň häkimiýeti diýip köpçüligiň bähbidini arayar diýip aýdyp bolmaýar. Ýöne Ýewropada halk köpçüliginiň ýaşayş derejesi dünýä boýunça ýokary bolup durýar. †onuň üçin adamlar syýasata az haýal gatnaşýarlar. Syýasy barlaglaryň görkezişi ýaly plýuralistik demokratiýa halk köpçüliginden daş bolsa-da aňýet esasynda, şonda-da halk häkimiýeti halk köpçüligine ýakynlaşdyrylýar. Sebäbi syýasy gatnaşyk edýänlere öňdebaryjy syýasy özgütleri kabul etmäge mümkinçilik berýär. Plýuralistik demokratiýanyň ýene bir kemçiligi diýip, garşydaşlary syýasy häkimiýete belli bir derejede topar birleşikleriniň hemmesiniň deň gatnaşyp bilmezligine, esasanam telekeçileriň, biznesiň, harbylaryň, harby senagatçylaryň, habar beriş serişdeleriniň wekilleriniň, býurokratlaryň, profsoýuzlaryň täsiri ulydyr. Belli bir derejede syýasy taýdan täsir toparlarynyň guramaçylygyna bagly bolup durýar. Olaryň syýasy taýdan bilimliligine we

hereketleriniň pikirli hereket etmegine bagly bolup durýar. Başga-da ýerine ýetirýän zähmetleriniň häsiýetine hem-de syýasy birleşikleriniň möçberine. Syýasy taýdan gapma-garşy durmagy bolsa syýasy resurslaryň bolmagy bilen düşündirilýär. Ol bolsa jemgyýetde deň bölünen däldir. Meselem: pensionerler, inwalidler, işçiler - şular ýaly resurslar ýokdur. Emma iri hususyýetçilere köp zat degişli bolup durýar. Häzirki zaman demokratiýasynda saklanýan deňsizlik onuň esasy sebäbi köp halk köpçüligini aňladýan syýasy birleşmeler ýa-da toparlar özleriniň bähbitlerini häkimiýete dalaş edende takyk aňladyp bilmeýärler hem-de bäsleşikde öz bähbitlerini gorap bilenoklar. †u zatlary bellemek bilen plýuralistik ideýa esasy taglymaty gapma-garşylyk ýagdaýynda goýýar. XX asyr köp döwletler üçin demokratik synag mekdebi bolgy. Onuň esasynda raýatlar özleriniň durmuş mümkinçiliklerini we syýasy gatnaşygyny hem-de öz bähbitlerini goramagyň synag meýdany boldy. †onda-da plýuralistik demokratiýa adamlar üçin durmuş mümkinçiligi, özleriniň bähbitlerini aramak goramak üçin esasy aňyýet bolup durýar. Häzirki zaman plýuralistik demokratiýa esaslanýan jemgyýetde diňe bir ýokary gatlaklar däl, topar birleşikleri däl, hemme gatlak wekilleri bilim derejesi, durmuş taýdan goraglylygy, boş wagtlarynyň köplügi, syýasy taýdan häkimiýete täsiri uly bolup durýar. Eger-de belli bir jemgyýetçilik toparlar özleriniň mümkinçilik täsiri bolmasa, meselem: pensionerler. Olara öz bähbitlerini aramak üçin saýlawlar mümkinçilik berýär. Saýlaw wagty ähli gatlaklaryň seslerinialmak üçin saýlawçylaryň köp talaplaryny ýerine ýetirmeli bolýarlar.

Demokratiýa geçmegiň mümkinçiligi.

Demokratiýanyň häzirki zaman dünýäde ýaýramagy çylşyrymly we gapma-garşylykly proses bolup durýar. Taryhda belli bolşy ýaly, Afiny döwleti bary-ýogy 200 ýyl ýaşady. †ondan bäri adamlar hiç zat döredenoklar. Syýasy prosesiniň

dowamynda bir sorag ýüze çykýar. Islendik döwlet demokratiýa taýýarmy? Jemgyýetde ýa-da aýratyn adama näme berip bilýär? Ýa döwletiň ýykylmagymy, eden-etdilikmi ýa-da azatlykmy, ösüşmi? +ol sorag öňki SSSR-e girýän döwletleriň önünde durdy. Demokratiýanyň gymmatlygy häzirki wagtda belli bir derejede durmuş adalatlylygy bilen, deňlikbilen, azatlyk bilen düşündirilýär.

Azatlyk we erkinlik - demokratiýada iň esasy gymmatlyk hasap edilýär. Ýöne münýýllyklaryň dowamynda azatlyk belli bir derejede ýagşylyk we gowulyk diýip hasap edilmändir. Antik döwrüň beýik akyldary Aristotel hem öz işlerinde ýazypdyr: "Adamlara nähili ýaşamak we nähili özüni alyp barmak mümkin; iligini bermek, dolandyryş formalarynyň iň ýaramazy" diýip belläpdir. Dünýäde käbir siwilizasiýalar azatlygyň nämedigini bilmändirler, jemgyýetden we döwletden aýyry. Meselem: Hytaýa, Ýaponiýa azatlyk düşünjesini XIX asyrdan hristian missionerleri getirýärler. Gündogar jemgyýeti bilen jemgyýetçilik we syýasy alyp barmak, adamkärçilik ululary - kiçikleri sylamak, utanç-haýa we temmi bilen baglanşyklydyr. Belli bir derejeden Gündogarda azatlyk jemgyýet we döwlet baglanşyklydyr. Azatlyk meselesinde häzirki zamanda totalitar ulgam hem seresaply çemeleşýär. Onuň esasy gorkusy jenaýatyň köpelmegi we betbagtlygyň köpelmegi bilen baglanşdyrýarlar. Näme-de bolsa häzirki zaman dünýäde köp adamlar öz şahsy azatlygyny pikirlenmän, esasanam syýasy azatlygyny maddy ýagdaýda howpsuzlyga we tertip-düzgüne berýärler. Häzirki zamanda şu ýagdaýyň köpelmegi azatlyga bolan gatnaşygy peseldýär we demokratiýada gymmatlyk hökmünde doly we üýpli beýan etmek mümkinçiligi azalýar. +onuň üçin azatlyk adamlar üçin umumy adamzat gymmatlygy bolup durmaýar. Ýöne demokratiýa şahsyýetde özbaşdak azatlygy bolmasa hem bolup bilýär. +onuň üçin ýekeje zat alyp galaýmaly. Ol hem adamlaryň deň derejede häkimiýeti saýlap almak

mümkin ; iliginiň berimegi. Ol syýasy azatlyga degişli bolup, belli bir derejede adamlaryň özbaşdak pikirlenip, syýasy taýdan aň-düşünjesiniň, medeniýetiniň derejesine bagly bolýar. Syýasy aň we medeniýeti özbaşdak kemala getirmek prosesi bolsa jemgyýetiň däbine, ynamyna, tejribesine, döwletdäki syýasy institutlara, habar beriş serişdelere bagly bolup durýar. Häzirki zaman demokratiýa münýýlyklaryň dowamynda durmuş adalatlylygy ugrunda göreşip geldi. Onuň esasynda adamlaryň döwlet işine goşulmagy dur. Esasy şygary: Jemgyýet ; ilik we döwlet işleri adamyň bagty ü ; in". Häzirki zaman syýasaty häzirki adamlara uly täsir edýär. Adamlaryň erkin häkimiýeti saýlamaga bolan gatnaşygy we oňa deň derejede täsir etmegi köp adamlar ü ; in derwaýys gymmatlyk bolup durýar. Syýasy azatlykda adamlar özüniň gatnaşmagyny demokratiýanyň gymmatlygy bilen baglanyşdyrýarlar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamasynda we Bitaraplyk syýasatynda adam hukuklaryna we demokratiýa esaslanýar.

VI.Neoliberalizm aňýeti

Industrial jemgyýetiň kemala gelmegi bilen adamlaryň aňynda we dünýägaraýşynda düýpli özgerişikleriň bolup geçmegine getirdi. Şahsyýetiň ruhy dünýäsiniň kämilleşdirilmegi, jemgyýetçilik aňynyň ösüp barýan intellektualizasiýasy we rasionalizasiýasy dünýäniň keşbiniň dini we metafiziki taraplarynyň doly syndyrylmasy bolup öňe çykarylyp başlandy. Tebigy ylmy agtaryşlar, filosofik-dünýägaraýyş gözlegleri, sosial-syýasy we hukuk nazaryetleriniň, çeper döredijiligiň ýaýbaňlanmagy kem-kemden açyk beýan edilen tertipleýin logika eýe bolup başlady. Tebigy hadysalaryň we prosesleriň berk sebäp-dowamly gatnaşyklary, durnuklylygy, çyzgtylylygy hakyndaky

düşünjelere esaslanýan nusgawy-ylmy paradigma (özgeriş, üýtgeýiş) tamamlandy. Dünýäniň nusgawy ylmy görnüşi industrial jemgyýetiň mentalitet aýratynlyklarynyň aýdyň ýüze çykmasy bilen häsiýetlendirilýär. Düşünje hakyndaky pozitiwistik garaýyşlar dünýäniň tebigy haldaky tertibi, ýagny sebäplilik kanunlaryna laýyklykda ösýän hil aýratynlykdygy hakynda bolupdyr. Hut şu logikadan hem „tertibiň“ sosial, ykdysady, hukuk, ahlak taraplary hem kemala gelipdir. Jemgyýetçilik ösüşini köpsanly bolmadyk, matematiki takyk we gapma-garşylykly däl kanunlar arkaly suratlandyrmaga höwes döräp başlapdyr. Hut şeýle pozitiwistik görnüşde hem „nusgawy“ diýlip atlandyrylýan syýasy-sosial ideologiýa kemala gelipdir.

Pozitiwizmiň täsiri astynda „nusgawy“, jemgyýetçilik-syýasy pikirler, ylmylygyň idealy, obýektiwizm berkeýär. Durnukly berk tassyklamalar döreýär, ýagny ideologik konsepsiýalary progressiw we reaksion formalara bölüp bolýandygy, olaryň „taryhy taýdan anyk“ we „ýalňyş“ hem bolup bilýändigini kesgitlenilýär. Pozitiwistik garaýyşly ideologiýanyň has aýdyň häsiýetleri liberalizmiň nusgawy konsepsiýalarynda öz beýanyny tapypdyr. Bu doktrinalara esas bolup sosial düzgünlilik hakyndaky, häkimýetiň we raýat jemgyýetiniň tebigy ylalaşma ideýalary, taryhy prosesiniň materialistik düşündirilmesiniň mehanistik düşüňjeleri hyzmat edipdir. Öňdebaryjy industrial jemgyýetleriň dünýägaraýyş gönükmelerini beýan etmek bilen liberalizmiň nusgawy konsepsiýalary syýasy-hukuk gurluşynyň ýeketäk kanuny modeli hökmünde halk özbaşdyklygy we demokratiýa hakyndaky ideýalaryna ýüzlendiler. Şunlukda demokratiýanyň üstünligine has wajyp bir meseläniň, ýagny hakyky erkin jemgyýeti döretmekligiň çözgüdi hökmünde seredilipdir. „Erkinlik“ kategoriýasy liberallar üçin diňe bir syýasy däl, eýsem sosial ähmiýetli hem bolupdyr. Erkinlik – ählumumy gowulyklary üçin we sosial adalatlylygyň esasy girewi

hökmünde, boşamagyň bolsa – jemgyýetçilik progresiniň esasy ugry hökmünde düşündirilipdir. Şunlukda, tebigatyň we sosial adalatlylygyň çesmesi hakyndaky dürli hili düşüňjeler, jemgyýetçilik durmuşynyň indiividualistik ýa-da toparlaýyn başlangyjyna ynam, şahsyýetiň azatlygynyň ýa-da „halk köpçüliginiň“ erkinliginiň abraýynyň tassyklanmagy gönüden-göni liberal ideologiýasyny böleklere bölüpdir.

Liberal ideologiýasy ilki başda taryhy ewolýusiýa üçin diýseň wajyp bolan ruhy gymmatlyklar esasynda düzülipdir: adamy özbaşdak şahsyýet hökmünde kabul etmek düşüňjesi, öz-özünü goramak we öz-özünü kämilleşdirmek, şahsy azatlyk ugrunda adamlaryň hemmesiniň deňligi, zalymlygyň hiç bir görnüşiniň hem kabul edilmezligi – esasy ýörelgeleriniň hatarynda durupdyr. Nusgawy liberalizmiň ejiz taraplary hem hut şu ýörelgeleriň indiividualistik düşündirilmesi, ol aýdyň beýan edilen sosial saýlantgylygy we sosial adalatlylygynyň meseleleriniň konstruktiv seljermesinden ýüz döndermegi bilen bagly bolupdyr. Bu garşylyklary çözmek üçin hem liberal ideologiýasynyň täzelenen, kebşirlenen görnüşi XIX – XX asyryň sepgitlerinde işläp taýýarlanylýar. Ol sosial liberalizm adyna eýe bolýar. Sosial-liberal ideologiýasy „erkinlik“ kategoriýasynyň aýratyn düşündirilmesinde jemlenipdir. Sosial liberalizmiň ideologiýasy industrial jemgyýetiň toparlaýyn gurluşynyň çaprazlygyny ret etmändir, ýöne belli bir ugurda toparlaryň arasyndaky gatnaşygyň sazlaşmagyna we toparlaryň özarabähbitli hyzmatdaşlyklarynyň üsti bilen kadaly ýagdaýy gazanmaga ymtypdyr. Uly özgerişli işler döwletiň ykdysady we sosial gatlaklarynda amala aşyrylyp, şol sanda zähmet kanunçylygynyň giňeldilmegine, sosial ätiýaçlandyрма ulgamyna hem giň mümkinçilikler döredilipdir.

Syýasy pikirleriň ösüş taryhy görnetin bir zada şaýatlyk edýär, ýagny syýasy pikiriniň ýekelikde ol ýa başga bir ideýalardyr nazarýetlerde takyk beýan edilen hem bolsa, sosial taýdan garaşsyz bolup bilmeýär, ýa-da bu ideýalaryň we

nazarýetleriň dürli görnüşleri ol ýa başga bir syýasy hadysalary diňe bir düşündirmek bilen çäklenmän, eýsem olara dürli subýektleriň, ilki bilen hem tutuş toparlara, milletlere, syýasy partiýalara weş.m. onuň gatnaşygyny doly beýän edýär. Bu gatnaşyklar subýektleriň syýasy gyzyklanmalarynda, ýagny jemgyýetiň syýasy durmuşynda olaryň ýagdaýlarynyň berkidilmegine gönükdirilen we onuň syýasy ulgamyna görälikde ýüze çykýar. Şunlukda bu hili gyzyklanmalary esaslandyryýan syýasy nazarýet syýasy ideologiýa bolup öňe çykýar. Her bir syýasy nazarýet öz mazmunynda, şeýle-de onuň sosial ugrukdyrylmasyna laýyklykda ideologikdir. Bu umumy görüimde özbaşyna dürli taglymatlaryň çylşyrymly çyrmaşyk görnüşi bolup, öňe çykarylýan häzirki zaman jemgyýetçilik-syýasy pikirleriň her hili akymyna degişli bolup durýar. Olaryň has täsir edijileri liberalizm, konserwatizm, sosial-demokratizm we gaýry akymlardyr.

Liberalizm - azatlyk ideýasy liberalizmiň baş ideýasydyr.

„Döwrebap syýasy ideologiýalaryň her biri liberalizmden başlanýandyr“.¹ Tanyml inlis syýasaty öwrenijisi E. Heýwudyň ýokarda getirilen diýseň takyk belligi bu syýasy pikiriniň akymynyň häzirki zaman eýýamynda has-da ýaýabaňlanmasyny we täsirliligini düýpli belläp geçýär. Kä halatda liberalizm seýrek bolmadyk ýagdaýlarda haýsydyr bir ***„metaideologiýa“***, ýagny „özara gapma-garşy gymmatlyklaryň we garaýyşlaryň inňän uly giňişlik çägin“ gurşap almaga mümkinçiligi bolan we „has şahsy ideologik meseleler babatynda jedellere esas bolup“ hyzmat edýän serişde hökmünde düşündirilýär. Häzirki zaman liberalizmiň gözbaşy nusgawy buržuaz liberalizmde jemlenendir, olar ilki bilen geçen taryhy döwürlerde ýaşap geçen inlis, fransuz, amerikan

---

¹ Политология. Москва, Гардарики., 2007.

we rus akyldarlarynyň işleriniň üsti bilen baýan edilendir. Bular J. Lokkyň we A. Smitiň, Ş. Monteskýeniň we A. Tokwiliň, T. Jeffersonyň, T. Peýniň we A. Gamiltonyň, B.N.Çiçeriniň, N.M.Korkunowyň, W.M.Gesseniň we beýleki görnükli alymlaryň ideýalary we nazarýetleridir. Görnüşi ýaly, liberalizm XVII asyryň ikinji ýarymyndan başlap biziň häzirki döwrümize çenli baý dessurlary toplady. Onuň sosial bazasy bolup geçen taryhy eýýamlarda-da häzirki wagtda-da buržuazıýanyň dürli gatlaklary bolup durýar. Kapitalizmiň, ony beýan edýän buržuazıýanyň ösmegi belli bir degişlilikde liberal syýasy pikirleriň ösüşinde özüniň takyk beýanyňy tapandyr. Şunlukda liberalizmiň esasy ideýasy bolup öňki döwürde-de häzirki wagtda-da azatlyk ideýasy bolup galýar, çünki J. Lokkyň tassyklaýşy ýaly diňe bir „tebigy“ däl, eýsem „jemgyýetçilik“ ýagdaýlarynda-da „azatlyk galan ähli zatlaryň esasy-özeni bolmagynda galýar“. Hut şu ideýanyň baş ýörelgesi bilen ugurdaşlykda dürli taryhy döwürleriň liberalizmiň wekilleri jemgyýeti, onuň syýasy, ykdysady we ruhy durmuşyny, onuň hukuk we beýleki institutlarynyň alyp barýan işlerini, onuň raýat azatlyklarynyň mazmunyny, ilki bilen bolsa her bir indiwidiň öz garaýyşlaryny we gyzyklanmalaryny erkin beýan etmegi, şeýle-de onuň işiniň azatlygy, hereketleri, dini ynançlary we başgalary diýip aň ýetiripdirler. Bu berlen azatlyklaryň has-da doly möçberde durmuşa geçirilmeginiň dürli ýollary we usullary teklip edilip gelnipdir.

Häzirki wagtda liberalizmiň nazarýetçileri tarapyndan indiki problemalar giňden ara alnyp maslahatlaşylýar we köplenç ýagdaýda dogry çözgüt esasynda çözülýär: şahsyýetiň jemgyýetde azatlygy we onuň hereketleri üçin şahsy jogapkärçiligi we onuň öz işiniň netijeleri; hereket edýän hukuk kadalarynyň mazmuny şahsyýetiň azatlyklarynyň ölçegi ýaly we institutlary ýaly, ýagny adamlaryň arasyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklaryny regulirleýär;

Lokkyň beýan edişi ýaly, hukugyň we döwletiň özara gatnaşyklary raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny ýuwutmaly däldir;

hukuk döwletiniň formulirlenmeginiň esasy ýörelgesi;

kanun çykaryjy ýerine ýetiriji we kazyýet häkimýetleriniň (olaryň özara täsirleriniň amatly ýagdaýda saklanmagynyň we gapma-garşylyklary üçin zerur bolanlarynyň tapylmagy) özara hereketi;

hususy eýeçiligiň rolunyň şahsyýetiň azatlyklarynyň ykdysady esasy hökmünde we ykdysadyýetiň funksionirlenmegi;

erkin telekeçiligi we erkin bazar gatnaşyklaryny üpjün edýän şertler;

Şu we beýleki meseleler, ol ýa-da başga bir babatda adamyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň meseleleri, hut şol berlen jemgyýetde olaryň durmuşa geçirilmeginiň möçberi bilen baglanşyklydyr, adatça adamlaryň gyzyklanmlarynyň seljerme ýoly bilen derňelýän (syýasy, hukuk, ykdysady, ruhy,), hereket edýän hukuk kadalarynyň we degişli syýasy, hukuk we beýleki institutlaryň işleri.

„Liberalizmiň elementleri“ diýip, individualizmi, şahsyýet erkinligini, aňy, deňligi, çydamlylygy, konstitusionalizmi atlandyrýarlar. Bu hususan-da, adamlaryň özlerini alyp barylaryny we işlerini aýdyňlaşdyrmaly bolan, liberalizmiň esasy düşüňjeleri we gymmatlyklarydyr. Bu ýerde „*individualizm*“ düşüňjesinde aýratyn-da, „adamyň haýsydyr bir wajyp ölçelip bilinmejek sosial topardan hem ýokardadygy“ hakynda bellenilip geçilýär, „*şahsyýet erkinligi*“ düşüňjesi kanunyň çäklerinde onuň öz islegi boýunça hereket etmegini göz önünde tutýar, „*aň*“ şahsyýetiň özbaşyna akyly-başly çözügütleri kabul edip bilmekligini belleýär, „*deňlik*“ düşüňjesinde aýratyn-da adamlaryň kanunyň önündäki deňligi we syýasy deňligi (mysal üçin saýlaw hukygy boýunça „bir adam – bir ses“ kabul edilýär) ykrar edilýär, şol bir babatda-da liberalizm netijeleriň däl-de, mümkinçilikleriň deňligini hem

görkezýär, çünki adamlar hil-hil başarnyklydyr, „meriokratiýa“ – liberal şygary göniden-göni „mynasyp adamlaryň dolandyrmagyna“ we „jemgyýetde gowulyklarynyň hökmany adam hyzmatlaryna esaslanmalygyna“ görkezýär, „çydamlylyk“ düşüňjesi bolsa öz gezeginde sabyrlylygy aňladýar, ýagny başga bir adamyň pikirlenmäge, gürlemäge we onuň öz islegine görä hereket etmegini ykrar etmekde jemlenýär, „jemgyýetçilik ylalaşygy“ ýa-da „konsensus“ „häkimýetiň we köpçülikleýin gatnaşyklarynyň hökmany erkin häsiýetli jemgyýetçilik ylalaşygyna esaslanmalydygyny“ görkezýär, „konstitusionalizm“ – bu konstitusiýa işjeň eýermekdir.

Liberalizmiň idealy bolup her bir adam üçin erkin hereketli jemgyýet, syýasy wajyp habar bilen erkin alyş-çalyş etmeklik, döwletiň we ybadathananyň häkimýetiniň çäklendirilmegi, hukugyň hökmürowanlyk etmegi, hususy eýeçiligiň we hususy telekeçiligiň erkinligi öňe çykýar.

Döwletiň esasy roly raýatlarynyň gyzyklanmalaryny we hukuklaryny, olaryň sosial azatlyklaryny gorap bilmekleri göz önünde tutulandyr. Hut şu ýerden hem Kanunyň hökmürowan boljak hukuk döwletiniň kemala gelmegine uly ähmiýet berilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, döwletiň raýatlarynyň şahsy durmuşlaryna şol sanda olaryň telekeçilik işlerine hem gatyşmazlygy aradan aýrylýar. Bu pozisiýa laissez faire ýörelgesinde hem öz beyanyny tapandyr we ol telekeçileriň ykdysady işiniň we bazar bäsdeşliginiň doly erkinligini, umuman döwletiň olaryň işine goşulýmazlygyny, has takygy ykdysadyýete gatyşmazlygyny alamatlandyrýar. Liberallar döwleti „gijeki garawula“meňzedipdirler, ýagny ol raýatlaryň hususy eýeçiligini, olaryň hukuklaryny goraýar we ýurtda tertip-düzgünü kadalaşdyrýar, ony daşky howplardan goragda saklaýar.

Olaryň pikiriçe, adamlaryň ykdysady işleriniň erkinligine olaryň syýasy erkinligi hem kybap gelmeli,

şunlukda olaryň syýasy işleriniň erkinligi, syýasy deňlik we hemmeleriň kanunyň öňündäki deňligi öňe sürlüpdir we ol hukuk idealy hökmünde görkezilipdir.

Liberalizm mundan ozal döwletiň teoriýalarynyň esasy bolan köpsanly gollanmalary ret edendir, ýagny häkimýete monarhlaryň ylahy hukuklylygy we diniň aň ýetirişiň ýeketäk çeşmesi hökmündäki garaýyşlar. Liberalizmiň fundamental ýörelgeleri indiividual hukuklary (ýaşawyşa, şahsy durmuşa we hususy eýeçilige), deň hukuklar we kanunyň öňünde ählumumy deňlik, erkin bazar ykdysadyýeti, hakyky saýlawlarda saýlanylýan hökümet, döwlet häkimýetiniň aýdyňlygy girizýär. Bu ýörelgeleri üpjün edip biljek döwlet häkimýetiniň funksiýasy şunlukda minimuma getirilýär.

Liberalizmiň etimologiýasyna we taryhy ulanylşyna seredip geçsek, onda „*liberal*“ latyn *liber* („erkin“) sözünden gelip çykýar. Tit Liwiý özüniň „**Şäher esaslandyrylan wagtyndan bäri : Rimiň taryhy**“ atly işinde pleýbeýleriň (*1. Gadymy Rimde aşaky synpdan bolan, syýasy taýdan deň hukuksyz adam 2.burjuaz--dworýan jargonynda: dworýan gelip çykyşy bolmadyk gatlakdan bolan adam*) we patrisiýleriň (*Gadymy Rimde aýratyn ýagdaýdaky gatlagyň wekili*) toparlarynyň arasyndaky azatlyk ugrundaky göreşi suratlandyrýar. Mark Aweliý özüniň „**Pikir ýöretmelerinde**“ sözüň deňlik ýagdaýy we deňhukuklylygyň ykrar edilýän, şeýle-de bir häkimýet we onuň golastyndakylaryň azatlyklaryny has-da goldaýan we hemmeler üçin deň kanuny döwleti hakyndaky şahsy düşüňjelerini beýan edýär. Italýan Galkynyşy döwründe bu göreşler erkin şäher-döwletleriniň we Rim Papasynyň tarapdarlarynyň arasynda gaýtadan tutaşýar. Nikollo Makiawelli özüniň „**Tit Liwiýiň birinji dekadasy hakyndaky pikir ýöretmelerinde**“ respublikan dolandyryşynyň ýörelgelerini doly açyp görkezýär. Angliýada J.Lokk we fransuz Galkynyşynyň akyldarlary azatlyk ugrundaky göreşi adam hukuklarynyň adalgalarynda kesgitläpdirler. Rus diline

„liberalizm“ sözi XVIII asyryň soňunda fransuzlaryň „liberalisme“ sözünden geçýär we ol ilki başda „erkin pikirliligi“ aňladypdyr. Onuň ters garaýşy şu güne çenli hem saklanyp galypdyr, ýagny ol özüniň „aşa çydamlylyk, ýaramaz çekijilik“ ähmiýetlerinde galýar. Inlis dilinde „liberalizm“ sözi edil şonuň ýaly başlangyç döwründe ters garaýyşda ulanylypdyr, ýöne wagtyň geçmegi bilen ol hem özüniň bu hili ähmiýetli manylaryny ýitiripdir. Garaşsyzlyk ugrundaky Amerikan urşy taryhda ilkinji gezek öz Konstitusiýasyny liberal döwletiň ideýalarynyň esasynda işläp düzen birinji halkyň döremegine getirdi, bu ideýanyň aýratynlygy, onda hökümet döwlete ýolbaşçylaryň ylalaşmagy esasynda ýolbaşçylyk edýär. Fransuz buržuaziasy hem Beýik fransuz rewolýusiýasynyň döwründe liberal ýörelgelere esaslanýan hökümeti döretmäge ençeme synanşyklar etdi. 1812-nji ýylda ispan Konstitusiýasynyň awtorlary, ýagny ispan absolýutizmine gatnaşyklarda oppozision (garşy) häsiýetli bolanlar, megerem taryhda ilkinji bolup syýasy hereketiň tarapdarlaryny belli etmek üçin „liberal“ sözüni ulanyşa girizýärler. XVIII asyryň soňundan başlap liberalizm dünýäniň ösen döwletleriniň ählisinde diýen ýaly öňdebaryjy ideologiýalaryň birine öwürülýär.

Liberal ideýalary durmuşa geçirmekligiň ýolunda köp sanly synanşyklar diňe bölekleýin üstünlige eýe bolupdyr we aglaba ýagdaýlarda bolsa ýüze çykýan gapma-garşylykly netijelere (diktaturalara) hem getiripdir. Azatlygyň we deňligiň şygarlary köp halatlarda garadan gaýtmazlaryň penjesine düşüpdir. Liberal ýörelgeleriň dürli ugurlarynyň tarapdarlarynyň arasynda ýiti dawalar ýüze çykyp durupdyr, uruşlar, rewolýusiýalar, ykdysady krizisler we hökümet masgaraçylyklary köpçüligiň ideala bolan garaýyşlaryna lapykeçligini güýçlendiripdir. Bu sebäpleriň güýji esasynda hem dürli döwürlerde „liberalizm“ sözüniň esasynda dürli many-mazmun jemlenilipdir. Wagtyň geçmegi bilen bu

ideologiýalaryň esaslarynyň has ulgamlayyn düşünjesi döräpdir, olar bolsa häzirki döwürde-de dünýäde giňden ýaýrandyr. Syýasy ulgamyň – liberal demokratiýanyň fundamenti bolup durýar.

Ilkibaşda liberalizm hemme hukugyň fiziki we hukuk adamlarynyň ellerinde bolmalydygy hakyndaky hökmanylykdan gelip çykýar, döwlet bolsa gürrüňsiz bu hukuklaryň goralmagy üçin hereket edipdir (nusgawy liberalizm). Häzirki zaman liberalizmi nusgawy kesgitlemäniň çäginde has ähmiýetli görnüşde giňeltdi we özüne köpsanly akymlary girizdi, olaryň arasynda çuň gapma-garşylyklar bolup durýar we aglaba ýagdaýlarda bolsa dawalar hem yüze çykýar. Bu akymlary hakykatdan-da „Adam hukuklarynyň ähliumumy deklarasiýasy“ ýaly möhüm resminamada beýanyňy tapypdyr. Terminologiýa bilen belli edilmegi üçin „syýasy liberalizm“ liberal demokratiýa ugrundaky we ol absolýutizme we awtoritarizme garşydyr; „ykdysady liberalizm“ – hususy eýeçiligi üçin we döwlet regulirlemesine garşy; „medeni liberalizm“ – şahsy erkinlik we patriotizme ýa-da dine garaýyşlaryň çäklenmelerine garşy aýyrmaga garşy; „sosial liberalizm“ – mümkinçilikleriň deňligi we ykdysady ulanylyşa garşy hereketleri aňladýar. Häzirki zaman liberalizmi ösen ýurtlaryň aglabasynda özbaşyna bu görnüşleriň garyndysyny göz önüne getirýär. Üçünji dünýäniň ýurtlarynda birinji plana adaty „üçünji nesliň liberalizmi“ – sagdyn durmuş sredasy we kolonizme garşy hereketler çykarylýar.

Şahsy erkinlige ymtylma ähli halklaryň wekilleri üçin hemme asyrlarda-da degişli bolupdyr. Munuň aýdyň mysallary hökmünde Gadymy Gresiýadan başlanan häzirki zaman ýewropa şäher- polislerini (*göni manyсы:ömrüň, emlägiň we ş. m. strahowaniýe edilenligi hakyndaky dokument*) bolup durýar; olaryň ýörelgesi - „şäheriň howasy azat edýär“diýip olaryň syýasy ulgamy döwletiň we demokratiýanyň hususy telekeçiligiň erkinligi bilen utgaşmanyň köp elementlerini

özünde jemleýär. Liberalizm öz gelip çykyşy boýunça gumanizme, ýagny Rennessans döwründe döwletde katolik ybadathanasyna garşy çykan, 1688-nji ýylda iňlis slawýan rewolýusiýasyna, Wigi döwründe koroly öz islegleri bilen saýlamagy berk talap edipdirler we gaýry ugurlaryna daýanypdyrlar. Bu aýdylanlaryň soňkusy dünýägaraýşyň öňdebaryjysy bolýar, onda ýokary häkimýet halka degişli bolmaly bolupdyr. Doly bahaly liberal hereketler Magaryf döwründe Fransiýada, Angliýada we koloniýal amerikada döreýär. Olar absolýut monarhiýanyň, merkantizmiň (*söwda kapitalynyň peýdasyny şöhlelendirýän XV---XVIII asyrlardaky söwda burjuaziýasynyň ykdysady syýasaty*), ortodoks diniň we klerikalizmiň (*buthananyň syýasy we medeni täsirini güýçlendirmäge jan edýän reaksiýa akymy, ruhanýçylyk*) garşydaşy bolýarlar. Bu liberal hereketler ilki bilen konstitusionalizmiň (*ýurdy dolandyrmagyň iň gowy sistemasy konstitusion monarhiýadyr diýip ykrar edýän reaksiýa-burjuaz akymy*) we öz-özünü dolandyryşyň esasynda şahsyýetiň hukuk konsepsiýasyny erkin saýlanan wekilleriň arasy bilen kesgitleýärler.

Liberalizmiň we demokratiýanyň başlangyç pikirleri diňe bir hili görnetin tapawutlanman, eýsem biri-biri bilen gapma-garşylykda-da bolupdyrlar. Liberallar üçin jemgyýetçilik esasy adam bolup, ol jogapkärçiligi duýýar, ony goramaga dyrjaşýar we onuň üçin özüniň raýat hukuklarynyň ýok edilmeginiň we saklanyp galmagynyň arasyndaky saýlaw ýiti häsiýete eye bolup durýar. Diňe hususyýetçilik raýat jemgyýetini kemala getirýär, jemgyýetçilik ylalaşygyna gatnaşýarlar we hökümete onuň dolandyryşyna razylyk berýär diýip düşünişdirler. Tersine, demokratiýa tutuş halkyň köpçüliginiň esasynda, şol bir sanda eýeçiligi bolmadyklaryň hem häkimýetiniň formulirleme prosesini aňladýar. Liberallaryň nukdaýnazaryndan, az eýeçilikleriň diktaturasy hususy eýeçilige we şahsyýetiň azatlygynyň kepilligine howp

salýar. Demokratlaryň nukdaýnazaryndan bolsa, az eýeçilikleriň saýlaw hukugyndan kesilmegi we olara kanun döredijilik prosesinde öz gyzyklanmalaryny açyp görkezmäge mümkinçilikleriň döredilmegi, boýun egdirmе görnüşli bolup bilýär. Köpsanly ajaýyp liberallar (J.Lokk, T.Jefferson we beýlekiler) demokratiýanyň garşydaşlary bolupdyrlar, ol bolsa hakykatynda ABŞ-nyň Konstitusiyasynyň başlangyç redaksiýasynda öz beýanyny tapýar, ol ýerde saýlaw hukugy eýeçilik senzi (*haýsy hem bolsa bir hukukdan peýdalanmaklygy çäklendirýän şert*) bilen utgaşandyr. Liberal – demokratiýa başgaça poliarhiýa diýip atlandyrylýar we ol wekilçilikli demokratiýanyň esasynda „hukuk döwletiniň“ gurluşynyň jemgyýetçilik-syýasy formasy bolup durýar onda köpçüligiň erki we saýlanan wekilleriň mümkinçilikleri häkimýeti durmuşa geçirmekden asgyn gelýär, ýagny azlygyň we aýratyn alnan raýatlaryň hukuklarynyň goralmagynyň hatyrasyna ol çäklendirilýär. Liberal – demokratiýa özüniň maksady hökmünde her bir raýata öňa degişli hukuk kadalarynyň, hususy eýeçiligiň, şahsy durmuşyň eldegrilmesizligini, sözün azatlygyny, ýygnaكلaryň we dini ynançlaryň azatlygyna gözegçilik etmek hukugynyň deň üpjün edilmegine goýýar. Bu liberal hukuklar ýokary derejeli kanunlarda (konstitusiyá ýa status (*bir zat baradaky kanun, ustaw*), ýa-da ýokary kazyýet instansiýalary tarapyndan çykarylan prosedent çözgütler) berkidilendir, olarda öz nobatynda dürli döwlet we jemgyýetçilik organlaryny bu hukuklaryň üpjün edilmegi üçin ygtyýarlyklar ýüklenendir. Liberal – demokratiýanyň häsiýetli elementi bolup „açyk jemgyýet“ öňe çykarylýar, ol çydamlylyk, plýuralizm we jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlaryň giň spektrinde bäsdeşlige ukyply bolup durýar.Ýzygiderli geçirilip durulýan saýlawlaryň netijesinde, dürli garaýyşlara eýerýän toparlaryň her biri häkimýeti eýelemäge mümkinçilikleri bardyr. Liberal – demokratiýada häkimýetiň başynda bolan syýasy topar üçin liberalizmiň ideologiýasynyň

ähli aspektini áýrylyşdyrmak zerurlygy ýokdur (mysal üçin, ol demokratik sosializm üçin hem çykyş edip bilýär), ýöne şeýle-de bolsa ol ýokarda belleniip geçilen hukuk hökmürowanlygydyr. Ýöne şeýle-de bolsa, döwletiň ýokarda belleniip geçilen ýörelgesine uýmaklyk ýerliklidir. Bu ýerde liberal adalgasy edil XVIII asyryň soňundaky buržuaz rewolýusiýasyndaky ýaly manyda ulanylýar; her bir adamy häkimýet we hukuk goraýjy organlar tarapyndan göýberilip bilinjek säwliklerden gorumaklygy üpjün edýär. Döwlet gurluşynyň demokratik häsiýeti esasy kanunlarda we ýokary presedent çözgütlerde berkidilendir, olar hem konstitusiýany emele getirýärler. Konstitusiýanyň baş maksady döwlet we hukuk goraýjy edaralarynyň işgärleriniň häkimýet ygtyýarlyklaryny çäklendirmeklikden ybarat bolup durýar. Liberal demokratiýanyň adatça köp getirilýän kriteriýalary (ölçepleri) raýat azatlyklarynyň we erkinlikleriniň gornuşine eýedirler. Bu erkinlikleriň aglaba bölegi liberalizmiň dürli akymларыndan alnandyr, emma olar funksional ähmiýete eýe boldular. XIX asyryň ortalaryna çenli liberalizm we demokratiýa biri-biri bilen gapma-garşylykda bolup geldi.

VII. Bolşewizmiň syýasy aňýeti

XIX asyryň 70 - ýyllarynda Russiýada Karl Marksın ideýalary ýaýrap başiaýar. Russiýada of ideýalaryn kök urmagy ilki büen G.W. Plehanowyn we 1883 ý. döredilen "Zähmetin azat ediimegi " diýen toparyn işi bilen bagıydyr. 1898 ýylda Russiýanyň sosial - demokratik işçi partiýasynyň I gurlutaýynda bütinrussiýa marksistik partiýasynyň döredilmegi resmi taýdan ygılan edilýär. Bary - ýogy baş ýyldan soň bolsa 1903- ýylda RSDIP - nın

II - guruhitaynda bolsa öwfirrişik bofýar. Iki sany dürli we biri-birinden has daşda bolan akym döreyär. Boişewistik we menşewistik, Boişewistik akyma W.I.Lenin RSDIP (riissiýa sosial-denokratik işçiler partiýasy) ýolbaşçylyk edýar. W.I.Leninin aýtmagyna göre ** Bolşewizm 1903 ýyldan başlap syýasy pikirini akymy we syýsy partiýa hokmfinde ýaşayar."

Bolşewizm ideologiýasyny beýan eden adamlaryň in görnüklileri W. LLenin, N. LBuharin, L.W. Stalin. Menşewizm ideologiýasynyň aýratynlyklary G.W.Piehanowyn, L.Martowyn we beýleki menşewistik işgärleriň işlerinde aýdvn beýan edikn. W.I.Xeniniň syýasy tagymatlary.

W.I.Leoin (1870-1924) syýasat, häkimiýet, döwlet barada dürli zanrlardaky işleriň köpsanlysyny ýazýar. Olary ýeke-ýekeden sanap çykmak mümkin däl. Ýöne olaryň içinden "Name etmeli? (1902), "Imperializm - kapitalizmiň in ýokary stadiýasy hÖkmünde"(1906), "Döwlet we rewolýusiýa. Marksizmiň döwlet we rewolýusiýada işçileriň işi bakynua taglymaty"(1917).

Leniniň döwlete we häkimiýete garaýyşlarynyň kompleksine seredilende döwletiň synpy tebigatyndan başlamaSydyr. Onuň "Döwlet we rewolýusiýa" diýen işiniň birinji paragrafy hem şoi meseledegişlidir.

Leniniň pikiri boýunça synpylyk döwletde duşmançylykly gatnaşyklary döredýär. Birinjiden oi döwletde hususy eýeçiliğiň berkarar edilieli bari hem-de garşylyklaýyn ykdysady bahbitleri bolan jemgyýetçilik toparlarynyň dörali bari bar bolan antoganizm .

iikfijiden - döwletiň synpylygyna döwlet apparatynyň ýokary gatlagyn adamlarndan düzülmegi.

Üçüijiden Leniniň pikirçe döwleti synpy edýän zat döwlet maşyny bilen amala aşyrylýan syýasatjň 5¹oka0⁷ gataiagyn ykdysady , syýasy , ideologik bähbitlerine laýyk gelýändig.

Synpy we synpara gatnaşyklaryndan başga Lenin üein döwletiň tebigatynda oňlanmaýan faktorlar ýok,

"Synpyň diktaturasynyň " kesgitli mazmunyna Lenin şeýleräk garaýar, birinjiden kesgitli bir synpyň diktaturasyny onuň hakimiýeti düzýär, ýagny beýieki sosial toparlaryň hemmesiniň boýun egmegi. Ikinjiden şeýe diktatura dürli hili zorluklary uianýar* Üçünjiden diktaturanyň alamaty onuň hiç hili kanuna boýuii egmeýäaligi. Leniniň aýtniagyoa görä : "Diktatura zorluga daýanýan hiç bir kanun bilen bagly bolmadyk hakimiýetdir^ Diktaturanyň ylmy düşündirilişi -hiç hili çäklendirilmedik , gös-göni zorluga esaslanýan näkimiýet. Markasistik- Leniňçilik pikire görä - synpy diktatura hökniünde döwietiň mazmuny - bu demokratiýany, azatlygy , hukugy , gumanizm prinsipierine jemgyýetçilik -syýasy durmuşynyň az ahmiýetii komponenti hökmünde garapdyriar. Leniniň pikirçe dürli deniokratik - hukuk institutiar we normalar äsgerilmeli dälidir. Juda bolmasa olaryň käbirini (mysal üçin parlamentarizmi) hakimlik edýän gatlagyn garşysyna ülanmaga synanyşmaly. Leniniň dowründe olar ösen kapitafistik döwlet!erinde dörän demokratiýanyň institutlary we normalary bolupdyr. Leniniň ýazmagyna görä "Burzuaz demokratiýasy" orta asyrlar bilen deňeşdiriiende beýik ta rýhy progres bolmak büen darlygyna, üziem- saplamlygyna , ýasamalygyna galar we baýlar üçin jennet, garyplar öçin bolsa aldaw we gapandyr diýip ýazýar.

Leniniň pikirçe demokratiýa kapitaüstik jemgyýetde demokratiýa bolmagynyň sebäbi o! dine baýlaryň bähbitlerini goraýar, oi eziji bilen eilýäniň deňiigini üpjiiin etmeýär, bu jemgyýetde garyp gatlagyn wekilleri ýygnaga

gatnaşmaga , söz azatlygyna , döwlet işlerine gatnaşmaga hukugy boimaýar, oi zatiara dine baýlaryň hukuklary bar. Şonuň öçinem oi gurluşy baýlar goldaýar diýip ýazýar,

"Döwlet we rewolýusiýa" diwen probiemany analizläp, Lenin : "Döwlet häkimiýetiniň bir elden başga bir synpyň elinc geçmegi rewolýusiýanyň in ikinji , esasy alamatydyr, o? ylmy we praktiki - syýasy düşunjede-de şeyiedir. " diýip ýazýar. Sosialistik rewolýusiýasyndan ön iki sany sorag ýüze çykýar, ýagny proletariat burzuaz döwietine nähüi garamaly. Olaryň birinjisi - roletariat ozai bar bolan döwlef maşynyny eýeleýär we ony öz problemalaryny , hususy nieseieierini çözmek öçin işletmeli. Ikinjisi - proletariat burzuaz döwieti 5ykýar we onuň ýerine özüniň taze döwlet tipini gurýar. K,Marksyň yzyny yzariap Lenin olaryň ikinjisini saýlap alýar. "Hemme öňki rewolýusiýalar döwlet maşynyny kamilleşdirýär , ony bolsa döwmeli, düýbi bilen ýok etmeli

Şu netije marksizmiň döwlet hakyndaky taglymatynyň in esasydyr." diýip Lenin beffeýär.

Proletariat öz döwietini jemgyýetde azatlygy berkarar etmek öçin doretmäe , eýsem ony Öz garşydaş!aryny mejbur etmek üçin doredýär . Lenin Engelsiň döwlet bilen azatlygyň bir ýere sygyp bilmejekdigi baradaky pikiri bilen ylalaşýar. "Haçan-da azatlyk barada gürrüň etniäge mümkiichiük bolanda döwlet ozüniň döwlet bolmagyny bes edýändir." diýip Engeis ýazýar.

Proletariatyň diktaturasynyň döwlet formasy , zähmetkeşieri syýasy durmuşa eekmekiigiň formasy Leniniň pikiri boýunça Respublikalaryň Soweti bolma!ydyr. Leniniň häkimiýete , syýasata , döwlete we hukuga , esasanam syýasy hakimiýeti ainala aşyrmagyň "tehno!ogiýasyna" butan garaýşy kommunistik partiýanyň we sowet

häkirniýetinm baştutany hökmünde onuň işi boişewizmiň teoriýasynyň we praktikasynyň ösmegine esasy , aýgýtlaýjy täsirini ýetirdi. Ondan başga-da olar gin halkara rezonansyna eýe boldular. XX asyrdä dürli akymlardaky köpsanly ultradika! syýasy hereketler olary go!dadylar.

NJ.Bohariniň syýsy garaýyşlary.

Ozuniň "Syýasy wesýetlerinde ** - "Gurlutaýa hatynda" W.L.Lenin bolşewistik partiýanyň ägirt we gymmatly teoretigi hökmünde Niko!aý Iwanowiç Buhariniň (1888-1938) adyny tutýar. Buharin Sowet Russiýasynda dine bir rus kommunistleriniň arasynda belli bolman , eýsem o! halkara tanyma!iygam gazanýar. Önuň ylmy işlerinden bizi gyzyklanyrýan problematika degişlileri: "Döriýa hojalygy we imperiaiizm"(1915) "Geçiş dowrfiniň ykdysadweti" (1920) ” Taryhy materializmiň teoriýasy (1929) ” Marksýň tag!ymaty we onuň taryhy ähmiýeti (1933) Marksýň , Engeisiň , W.l.Leniniň işleriniň tekstlerinden ugur alyp , Buharin bolşewistik garaýyşlary berk goıdapdyr.

Ilmunian Buhariniň işlerinde döwlet hakimiýetine bir ýere jemlenen we guramaçy!ykly jemgyýeteilik zorlugy , başga sozler bilen aýdanynda häkirnlik edýän synpyň diktaturasy hökmünde baha berilýär. Döwlet bilen diktatura - özara içki baglanşykly zatlar, Buhariniň pikiriçe diktaturasyz teoretik we praktik tarapuanain döwlet döwlet bolup bilmez. I.W.Staliniň syýasy garaýyşlary.

XX asyryň 20-ýy!iarynyň ortalaryndan başfap leninçilik ideýaiaryny , taglymatlaryny dowain etdiriji we bolşewizmiň teoriýalarynyň fideri wezipesini losif Wissarionowiç Stalin (1879-1953) - MK BKP(b) - nyň General sekretary eýeleýär.

Stalin syýasy işgär hokmünde köpçüiigini goldawyny dine seniň syýasy ideýaiaryny ýönekeý halk go!dasa gazanyp bo!ýandygyna düşünişdir. Ol syýasy propogandanyň

ähmiýetine örän gowy düşünpdir we ona köp ähiýet beripdir, Staliniň özöne ikinji gyzyklanmany döredýän işleri ” Leninizmiň esaslary hakynda "(1924). "Leninizmiň soraglaryna"(1927), "SSSR Soýuzynyň Konstitusijasynyň proýekti hakynda"(1936), "Partiýanyň XVIII-sýezdinde MK BKP (b) - nyň işleri baradaky hasabat doklady"(1939).

Stalin proletariatyň diktaturasynyň birnäçe aspektlerini ýuze çykarýar. Ilki bilen diktatura zorluk, mejbur etmek, boýun egdirmek hakimiýeti diýip düşünpdir. Islendik ýagdaýda zoiuk proletariat diktaturasynyň esasy alamaty bolup durýar.

Dogry Staliniň işlerinde diktatura mydama zorluk hokmünde garamaýan nikirlerem bar. Yöne şonda-da olar repressiw boişewstik repeimid gizlemek üçin , boş sözler boiupdyr. Staliniň ýene-de bir aspekti - guramaçylyk aspektidir. Munda Stalin proletariatyň diktaturasynyň eger-de ol "ýörite proletariatyň diktaturasy hökmiinde bir organ döretmese , onde ol goýulan maksatfara ýetmez "diýýär.

Umuman Stalin döwletiň tebigatyna bolan Öz pikirini şeýle sypatlandyrýar: "Döwlet öz synpy garşydaşfaryňy bojun egdirmek üçin häkimlik ediji **synpyň** elindaki maşyndyr"timaman Stalin Leninizmiň ramkasynda totalitar syýasy sistemanyň ideologiýasynyň doremegini tamamlapdyr. Önuň ösüş fazalary we sowet dowletiniň funksiýalary baradaky pikirleri , Sowet Soýuzynyn niilli - döwlet **gurluşy** baradaky garaýyşlary fow ideologiýada hiç zady iýtgetmeýar. Ol boişewistik syýasy pikiriň **etapynyň** kaniiiiialaýyk netijesidir.

VIII. Syýasy aňýeti kemala getirmekde syýasy inistutlaryň orny.

Syýasy partiýalar-bu sosial toparyň ýa-da synpyň ideologik jemgyýet bilen bagly, syýasy häkimýet ugrunda göreşýän sosial toparlaryň we synplaryň gyzyklanmalaryny işjeň ýüze çykarýan gurumaçylykly bölegidir. Syýasy partiýalar kesgitli synplaryň yzygiderli ugrukdyryjysydyr. Ol meýletin adamlaryň ýyganan toparyny köpçüligini görkezýär, ol toparlar öz gezeginde bir ideologiýa arkaly guralandyr, olaryň maksady döwlet häkimýetini özüniň esasy gyzyklanmalaryny amala aşyrmak üçin saklamakdan we peýdalanmakdan ybaratdyr. Syýasy partiýalar dürli kategoriýalara, synplara, toparlara degişli adamlaryň taryhyň ösüş prosesindäki isleglerini hakykata laýyk getirmek wezipesini öz üstlerine alýarlar. Syýasy partiýalaryň maksady- döwlet häkimýetiniň üsti bilen öz meýline ýetmek, jemgyýetçilik guramalaryna we syýasy durmuşa täsir etmektir. Düzgün boýunça syýasy ulgamda köp partiýalar hereket edýärler, olar biri-biri bilen öz şahsy syýasatynyň amala aşyrylmagy boýunça baglanşyklydyrlar. Partiýalaryň esasy obýektiw ýüze çykmalarda sosial toparlaryň we gatlaklaryň kesgitli syýasy isleglerini durmuşa geçirmekden we goramakdan ybaratdyr. Syýasy partiýalaryň gurluşy: *partiýa apparaty* – partiýanyň işi özleri üçin hünär professiýa bolan adamlaryň gurumaçylykly toparydyr;

Jemgyýetçilik syýasy guramalar we hereketler – bu umumy isleglerini köpçüligiň häkimýetine zor salmak arkaly ýüze çykarýan we hakykatlaşdyrýan meýletin adamlaryň toparlanmagydyr. Bularyň dürli maksatlary bolan toparlary bardyr. Ol toparlar hem şol guramanyň köpçülikleýin hereket etmegine getirýär (kärdeşler arkalaşygy, ýaşlar we zenanlar guramasy, etniki we dini toparlar, assosiasiýalar we ş.m). Düzgüne görä, öz işlerinden närazy bolan ol ýa-da beýleki partiýalaryň adamlary ol guramanyň hereketine esasy täsirini

ýetirýärler. Jemgyýetçilik guramalary – bu adamlaryň sosial we syýasy gyzyklanmalaryny, talaplaryny amala aşyrmaklygyň guralydyr. Olar gurama gatnaşyjylaryň giň, köpçülikleýin we hereketjeň düzümini, territorial we milli görkezijilerini düzýärler. Hereketleriň sosial bazasy giňdir.

Syýasy-jemgyýetçilik guramalaryň esasy alamatlary: giň sosial esas, köpçülik, özbaşdaklyk, hereketlilik, halkyň göniden-göni gyzyklanmalarynyň ýüze çykarylmasy, häkimýetiň ykrar edilmegi we oňa garşy durulmasy. Syýasy-jemgyýetçilik hereketleri diňe bir syýasy konsepsiýalara daýanýarlar we giň göwrümlü ýeketäk syýasy problemanyň çözülmegini gazanýarlar, ol hereketiň partiýadaky ýaly maksatlary kompleksleýin däl-de, eýsem ýeketäk maksatdyr.

Syýasy-jemgyýetçilik hereketleri häkimýete dalaş etmeýärler, olar öz problemalaryny çözmek üçin şol häkimýete belli bir derejede öz ünslerini çekdirýärler. Syýasy-jemgyýetçilik hereketlerde syýasy aktiwligiň merkezi bolup onuň ýadrogy (awangard) çykyş edýär. Ol ýadronyň hataryna inisiatiw toparlar, klublar, soýuzlar we ş.m degişlidir. Syýasy partiýalardan tapawutlykda syýasy-jemgyýetçilik hereketlerde içki formal iýerarhiýa, takyk beýan edilen hemişelik agzalyk we degişli resminamalar (programma, düzgün) ýokdur.

Jemgyýetiň syýasy durmuşyna döwletden başga wajyp hereket edýän ýüzler – dürli partiýalar, hereketler, guramalar; döwlet, jemgyýetçilik, partiýa liderleri; saýlawçylar we dürli başga syýasy güýçler degişlidir. Ilki bilen syýasy partiýalara we jemgyýetçilik guramalara ünsi çekeliň.

Belli bolşy ýaly, her bir sosial gruppa häkimýete, ähli jemgyýete ýetirip bolaýjak özüniň gyzyklanmalaryny özünde jemleýär. Şol gruppalaryň gyzyklanmalarynyň ýüze çykarylmany we olaryň döwlet derejesinde goralmany syýasy partiýalaryň işi bilen baglanşyklydyr. Partiýa sözi latyn sözünden (partis) terjime edilende topar, bölek diýmekligi aňladýar. Partiýalaryň nusgalary orta asyrlaryň sepginde

Italiýada (12 – 15 asyrlar) ýüze çykýar. Şeýle-de partiýalaryň häzirki zaman görnüşleri 18-19-njy asyrlarda daşary ýurtlarda kabul edilip başlandy. Esasan hem 19-njy asyryň ikinji ýarymynda Angliýada, Fransiýada, ABŞ-da, Russiýada 19-20-nji asyrlarda döredi. Umumy kesgitlemer boýunça syýasy partiýalar- bu adamlaryň erkin, döwletiňki däl guramasydyr. Ol adamlar jemgyýetde ähliumumy ideologiýalara we aktiw ymtylmalara, syýasy häkimýeti amala aşyrmaklyga ugrukdyrylandyr. Partiýalar köpdürli we köpnukdardaky funksiýalary ýerine ýetirýärler, olar biri-biri bilen içgin baglanyssa-da öz gezeginde olary toparlara bölmek mümkin.

Sosial funksiýalary. Munda partiýalar ol ýa-da beýleki sosial toparlaryň gyzyklanmalaryny ýüze çykarýar we goraýar, şeýle-de olary döwlet derejesinde talap edilmesine çenli eltýär. Şunuň bilen birlikde soňky onýyllykda birnäçe partiýalar özleriniň sosial bazalaryny giňeltmek bilen bilelikde bir däl-de birnäçe ýakyn sosial toparlaryň talaplaryny görkezmäge çalyşýarlar.

Ideologik funksiýalary. Munda partiýalar ideologiýalaryň işlenip düzülmeginde ýüze çykarylýar (teoretiki konsepsiýalar, partiýa programmalary, sosial-ykdysady we syýasy strategiýalar, şygarlar, hadysalara berlen bahalar we ş.m). Şeýle-de bu ideologiýanyň syýasy informasiýadaky we terbiýeleýji işdäki ýaýradylmasydyr.

Syýasy funksiýalar. Döwlet häkimýetini eýelemekde bu funksiýa esasydyr. Munda partiýalar baş wezipäni ýerine ýetirmek üçin özleriniň syýasy liderlerini saýlaýarlar we ýetişdirýärler, dürli hünärler boýunça hünärmenleri taýýarlaýarlar, saýlaw we saýlaw däl wezipelerine dalaşgärleri hödürleýärler, parlamentlerde we beýleki döwlet organlarynda işjeň işleýärler.

Dolandyryjy funksiýalar. Bu häkimýete degişli partiýalar (esasan hem kommunistik jemgyýetlerde) şeýle partiýalar döwlet partiýalaryna öwrülýärler, sebäbi olar döwletiň

hereketini guraýarlar we ugrukdyrýarlar, sosial we syýasy üýtgeşmeleri jemgyýetde başlangyçlar bilen çykyş edýärler, jemgyýetçilik durmuşynyň dürli sferalaryna ýolbaşçylyk edýärler.

Eleketoral funksiýalar. Munda partiýalar saýlawlara işjeň gatnaşýarlar, saýlaw kompaniýasyny guraýarlar, habar ýaýatratma işlerini özleriniň potensial elektoraty bilen amala aşyrýarlar, öz programmalary bilen çykyş edýärler, saýlawlaryň barşyna gözegçilik edýärler we beýlekiler.

Döwrebap syýasaty öwreniş özarabaglanyşýan köpsanly partiýalaryň dürli alamatly görnüşlerini ýüze çykarýar. Partiýalaryň esasy görnüşleri ilki bilen olaryň häsiýetli funksionirlenmesi boýunça aşakdakylara bölünýär: kadrlar partiýasy we köpçülikleýin partiýalary;

Kadrlar partiýalary özleriniň köpsanlylygy, özleriniň erkin agza bolmaklygy bilen tapawutlanýarlar. Olar saýlaw kompniýalarynyň önünden hereket edýärler we Parlamentlerde professional syýasatçylara, maddy goldaw berijiligi boýunça hereket edýärler.

Köpçülikleýin partiýalary tersine anyk guralandyr, onuň agzalyk tölegleri bardyr, hemişe hereketdedir. Olaryň sosial, ideologik we syýasy funksiýalary bardyr, muňa mysal bolup ABŞ-ky demokratik we respublikan partiýalar, Şwesiýadaky sosial-demokratik partiýalar, FRG-ki we beýleki ýurtlardaky partiýalar degişli bolup bilerler.

Syýasy özüni alyp barşyň häsiýeti boýunça jemgyýetde partiýalary iki esasy topara bölmek bolýar: demokratik partiýa we totalitar partiýa.

Demokratik partiýa syýasy köppikirlilige we plýuralizme hormat bilen seredýär, beýleki partiýalara we partiýalaryň arasyndaky bäsdeşlige bolan çydamlylyk (tolerantlylyk), beýleki sosial güýçler bilen ylalaşyga we hyzmatdaşlyga taýýarlyk ýaly taraplary özünde jemleýär.

Mundan tapawutlylykda totalitar partiýalar monopol ýagdaýa we ýolbaşçylyga ymtylýarlar, beýleki syýasy institutlary (partiýalar, hereketler, döwlet) özlerine absolyút boýun egdirmeklige çalyşýarlar. Öz maksatlaryna ýetmek üçin olar jemgyýetdäki ähli närazylyklary birleşdirmäge synaşýarlar, şeýle-de olaryň sosial garşylyklarynyň ähli görnüşlerini bir ugra gönükdirmäge çalyşýarlar.

Jemgyýetiň ösüşini häsiýetlendirýän taraplary boýunça syýasy partiýalaryň dördünji görnüşi-ewolýusion partiýalardyr. Munda jemgyýetiň sosial-syýasy gurluşy birnäçe asyryň dowamynda ýuwaş-ýuwaşdan formirlenmelidir we ýola goýulmalydyr.

Reformistik partiýalar. Bular jemgyýetiň ewolýusion ösüşiniň prosesini tizleşdirýär. Rewolýusion partiýa mundan tapawutlylykda, jemgyýetçilik progresiniň çalt depginde ösmegini diňe bir reformalar bilen däl, eýsem rewolýusiýalaryň üsti bilen hem amala aşyryp bolýandygyny görkezýär.

Radikal partiýalar. Bulary azyndan üç sany aýratynlyklar tapawutlandyrýarlar: birinji-olar öz önlerinde jemgyýetçilik durmuşynyň ol ýa beýleki pudagynda düýpgöter özgerişikleri amala aşyrmaklygy maksat edinýärler; ikinjiden, olar öz maksatlaryna ýetmekde radikallyga esaslanýarlar, aýgytly çözümleri (terror, bilkastlaýyn adamyň janyna kast etmek, repressiýalar, partlamalar, ýangynlar, adamlaryň bikanun tussag edilmegi, we ş.m) kabul edýärler; üçünjiden olar jemgyýetde dartgynlylygy emele getirýärler, duşmançylykly we agzalalygy döredýärler (“kim biz bilen bolmasa, şol hem bize garşydyr”) edil şeýle görnüşde Hindistanyň Demirgazyk-Günbatarynda dürli ekstremistik, terroristik toraplar hereket edýärler, şeýle-de Alhirdede we Beýik Britaniýanyň Birleşen Korrolygynda, Demirgazyk Irlandiýada hereket edýärler.

Partiýalaryň ideologik ugur boýunça görnüşlere bölünmesi aýratyn we takyk seredilmegi talap edýär. Ilki bilen ideologiýa teoretiki taýdan nähili esaslandyrylýar, formulirlenýär we adamlaryň maksatlaryny we toparlaýyn gyzyklanmalaryny goraýandygyny kesgitlemeli. Şonuň üçin takyk aýdylanda, jemgyýetde aýratynlandyryla toparlar näçe bolsa, şonça-da ideologiýalar bardyr. Şonu bilen birlikde bu ýerde iki sany şertli atlandyrylan ugra köpçüligi bölmek bolýar. Olar “sagçy” we “çepçi”. Sagçylaryň tarapdarlary adamyň idiwidualizme esaslanan azatlygyny goramaklygyny, özüne baha berijiligini, özbaşdaklygyny, hususy eýeçiligini, erkin telekeçiligi we bäsdeşlige ukyply açyk bazarlaryň bolmagyny öňe sürüpdirlir. Olardan tapawutlylykda çepçiler kollektiwiligi, sosial adalatlygy we jemgyýetdäki deňligi öňe sürüpdirlir. Munuň üçin hususy telekeçiligiň işiniň çäklendirilmesi we sazlaşdyrylmagy teklipl edilýär, ýagny ykdysadyýetiň sosializasiýasy, döwletiň jemgyýetiň maddy ýaşayyş derejesini üpjün etmek üçin sosial-ykdysady proseslere işjeň goşulmaklygy öňe sürülýär. Hakykatda, sagçy we çepçi partiýalaryň pozisiýalarynyň anyk beýanyny tapmak kyndyr, ýagny olar düýbünden üýtgeji häsiýetlidir, ýöne şeýle-de bolsa olary birnäçe öndebaryjy tendensiýalar boýunça ýerlemek bolýar.

Sagçy ugurly syýasy partiýalaryň arasynda ilki bilen liberallar we konsewatorlar öňe çykýar. Olaryň arasyndaky ideologik tapawutlandyrmalar häzirki günüň meýilnamasyna seredilende taryhda köpräk öwrenilipdir.

Liberalizm latynçadan (liberalise) terjime edilende azat diýmekligi aňladýar, ol Ýewropada kapitalizmiň ösmegi bilen täze buržuaz synpyň ideologiýasy hökmünde 17-18-nji asyrlarda ýüze çykdy. Öndürijilere we täjirlere progressiw üýtgeşmeler feodal tertipde gerekdi. Şeýle-de olar hususy eýeçiligiň eldegirilmesizligini we döwletiň olaryň hojalyk işlerine goşulmazlygyny isleýärdiler, şonuň

üçin hem liberal ideýalaryň wezipesi döwlet tarapyndan her hili zorluklara garşy çykýar. Döwlete adamlaryň arasyndaky gatnaşyklarynyň tertibini goraýjy asylyly rol beripdirler.

Beýle diýildiği bolsa, indiividualizmiň jemgyýetçilik bähbidinde liberal taýdan ähmiýeti ýokdiýildiği dälđir. Olar rasonal we hakyky ösüş derejesini gazanmagyň tarapynda durýarlar. Bu bolsa ykdysadyýet üçin diýseň wajypdyr. Adam Smitt (1723-1790) bu babatda adamyň tebigatyna garşy çykmalý däldigini belläp geçýär. Gadagan edilen zatlar bilen adamlary gyzykdymaly dälđir, çäklendirme döretmeli dälđir. Azatlyk – bu adamlaryň özboluşly gyzyklanmalaryna jogap bermäge ukyplydyr. Adam egoist bolmak bilen diňe öz bähbitlerini araýar, ýöne adamlar şeýle bir özara gatnaşykdaýrlar we biri-birlerine baglydyrlar. Bazaryň “görünmeýän eli” bolsa (erkin bahalar, teklipler, bäsdeşlik) biri-birine bagly bolan adamlary özara gerekli bolan ýokary hilli we arzan önümleri öndürmeklige mejbur edýär. Şeýlelik biln özleriniň şahsy maksatlaryny ara almak bilen adamlar öz jemgyýetiniň bähbidi üçin öndüriji bolup çykyş edýärler, bu ýerden hem meşhur liberal şygary ýüze çykýar: “işlemäge päsgel bermäň” ýa-da “goý, nähili bolsa şol hili bolsun”, ýa-da “hereketleriň dolulygyna azatlygy”.

Konserwatizm latyn sözünden (conservare) sözünden bolup, saklamak, goramak diýmekligi aňladýar. Ol daşary ýurtda 18-19-njy asyrlarda Beýik fransuz rewolýusiýasyna (1789 - 1794) täsir hökmünde weýran edilmekligiň täsirinde dörän haos bolmak bilen ýüze çykyptyr. Köne synpyň – arestokratiýanyň ideologiýasy bar bolan öňki ýagdaýy saklamak bolupdyr. Adamlaryň arasyndaky öňki gatlaklary saklap galdyrmaklyga jan edipdirler. Konserwatorlaryň pikirine laýyklykda esasy sosial gymmatlyklar-halk, döp-dessur, nika, maşgala, hususy

eýeçilik we beýleki ahlak-hukuk gymmatlyklary ýaşayşyň esasydyr. Olar jemgyýetiň durmuşyny berkidýärler we belli bir ugra gönükdirýärler. Döwrebap liberallaryň we konserwatorlaryň ideologiki pozisiýasy dürli umumylyklary özlerine jemleýärler: şahsyýetiň hukugy we azatlygy, jemgyýetiň demokratizasiýalaşmagy we erkin ykdysadyýet. Sosial ykdysadyýetiň barşyna döwletiň goşulmagy. Bular ösen ýurtlarda häkimýetiň dolandyryş rulynda biri-biriniň ýerini tiz-tizden çalşyp durýarlar, meselem demokratik ugur liberalizme gönükdirilendir.

Liberallaryň we konserwatorlaryň partiýalarynyň arasyndaky çaprazlyklary döwletiň funksiýasy we roly bilen baglanşyklydyr: 1) ykdysadyýeti sazlap bilijilik ukybyna görä; 2) gurpsuzlara döwlet tarapyndan berilýän kömegiň görümi;

Bu sferalarda liberallar döwletiň işjeňligine boýun bolýarlar, konserwatorlar bolsa tersine kân boýun bolup durmaýarlar. Konserwatorlar bu babatda; „iň gowy döwlet ol az zat edinen döwletdir“ diýip belleýärler. Beýleki tarapdan alanyňda erkin bazaryň şowly bolmagy ykdysadyýetiň gowy sazlanmagyna baglydyr, sosial kömek bolsa az derejede bolmalydyr, sebäbi ol adamlary zähmete ukyplylygy we girdeýjiçi boýunça toparlar bölýärler.

Çepçi ugurly syýasy partiýalaryň agzalaryna sosializmiň töwereginde toparlanşygy emele getirýänler girýärler, olar ilkinji nobatda kommunistler we sosial-demokratlardyr. Olary ideologiýasynyň başlangyç gözbaşy bolup, 16-19-njy asyrlardaky sosializm baradaky taglymatlar öňe çykýarlar. 19-njy asyryň ahyrlarynda bu ideologiýalaryň ugry pytrady. Gapma-garşylyklaryň esasy punkty-sosializmiň şsüşiniň ýoly bilen kapitalizme bolan gatnaşyk. Rewolýusiýalar ýada reformalar bu döwürde esasy mesele bolup çykyş edýärdiler. Muny „jezalandyrmagy aklap bolmaýar“ diýen jümläniň üsti bilen suratlandyrmak bolýar. Munda oturyň

ornuna prinsipial ähmiýet almak mümkin. Sebäbi ol adamyň ýaşamalydygyny ýa-da ýaşamaly däldigini kesgitleýärdi, edil şunuň ýaly ýagdaý hem kommunistler bilen sosialistleriň arasynda kapitalizm babatynda ýüze çykýar. „Jezalandyrmagy aklap bolmaýar“ diýen jümläniň haýsy ýerinde şol döwrüň „galatamançylykly“ kapitalizmini nazarda tutmak bilen otur goýmak bolýar? Kommunistlet egiliksiz rewolýusionlylygy ýüze çykardylar: „jezalandyrmaklygy reformirmek bolmaýar“ diýip, üýtgedipdirler. Sosialistlerde otur aýratyn pozisiýany eýeledi: „jezalandyrmakda reformirmek bolmaýar“, olar şeýle diýmek bilen şol döwrüň reolýusion gyrgynçylygynyň pajygasyynyň ýakymсыzlygyny kesgitlepdirler. Şonuň bilen birlikde daşary ýurtlarda 19-20-nji asyrlarda olar gutarnykly dargadylar.

Kommunistleriň we sosial-demokratlary döwrebap pozisiýalarynyň arasyndaky tapawutlary şeýle bölmek bolýar; 20-nji asyrdaky kommunistler belli bolşy ýaly, dünýäniň ondan gowrak ýurtlarynda normal adam şatlyklaryny aradan aýyrmak bilen sosializmi entuziazm arkaly gurdular. 20-nji asyryň soňunda kommunizmiň rewolýusion ornaşdyrylmasynyň durnuksyz tejribesi aýdyň ýüze çykdy. Bu belli bir derejere kommunistik partiýanyň täsirini güýçden gaçyrdy (esasan hem ykdysady ýagdaý babatynda).

Sosial-demokratlar olara görä üstünlikli hereket edýärler. Dürli wagtda döwletleriň hataryna gouşlmak bilen (Awstriýa, Ispaniýa, Norwegiýa, Finlýandiýa, FRG, Şwesiýa we ş.m) olaryň gülläp ösüşine özlerini goşantlaryny goşdylar. Öz syýasatynyň ylaldyrylmagyny gazanmak maksady bilen hereket edýän sosial-demokratlaryň partiýasy we guramasy halkara birleşmesini-Sosialistik Internasionaly döretdiler. Bu organ 1951-nji ýyldan bäri üstünlikli hereket edip gelýär (regulýar

kongresler, jedeller, deklarasiýalar, döwrebaplygynyň aktual problemalary boýunça teklipler).

Sosialistler synp göreşlerine ugrukmaýarlar, sosializm olaryň göegine getirmegine görä, soňky derejedäki maksat däl-de, ýola goýulmadyk geljegiň „ideal jemgyýeti hem däl-dir“. Ol tükeniksiz gowulaşmanyň (sosializm bilen doldurylmagyň) adamlaryň giň köpçüliginiň şu günki gyzyklanmalarynyň prosessidir.

Bular barada jemläp apýanymyzda, sagçy we çepçi partiýalaryň şertli, nazary bilim häsiýetli taraplarynyň bardygyny aýtman bolmaz. Muňa mysal edip, hristian demokratik partiýalaryny aýdyp bileris. Bu partiýalar özlerine dini-ahlakdaky kadalary we liberal-konserwatiw elementleri jemleýärler.

Syýasy partiýalarda ideologik pozisiýalary boýunça çepçiler indiki toparlara bölünýärler:

- ❖ örän çepçiler;
- ❖ aram çepçiler;
- ❖ merkezi çepçiler;

Syýasy partiýalarda ideologik pozisiýalary boýunça sagçylar indiki toparlara bölünýärler:

- ❖ örän sagçy;
- ❖ aram sagçy;
- ❖ merkezi sagçy;

Syýasy jemgyýetçilik hereketleri. Syýasy jemgyýetçilik hereketlerini syýasy partiýalardan tapawutlandyrmak möhümdir. Olar raýatlaryň dürli meýletin höwesjeň guramalaryny görkezýärler. Ol raýatlar öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin özlerinde anyk maksatlary goýýarlar (kesgitli problemalaryň ara alnyp maslahatlaşylmagy we çözülmegi, öz islegleriniň ýa-da umumadamzat gymmatlyklarynyň goralmagy). Dürli guramalar (soýuzlar, birleşmeler, hereketler) adaty häkimýeti eýelemeklik wezipesini önünde goýmaýarlar, ol ýa-da beýleki usul bilen

jemgyýetiň käwagt bolsa, tutuşlygyna dünýäniň syýasy durmuşyna öz täsirini ýetirýärler.

Syýasy jemgyýetçilik hereketlere mysal bolup telekeçiler soýuzy çykyş edýär (öndürijiler, bankirler weş.m.). Olar özara güýçleri bilen döwlet maliýesi we maýa goýumy , biznes sferasyndaky salgytlaryň ýola goýlyşy baradaky çözgütlere täsir etmäge synanyşýarlar. Adatça olar munyň bilen saýlaw kompaniýalarynyň maliýeleşdirilmegi arkaly hasaplaşýarlar. Munuň ýene-de bir mysaly professional soýuzlar ýa-da tred-ýunionlar (trade – senet, inlisçeden terjime edilende, professiýa + union – soýuz, birleşme) bolup bilerler. Bular işçileriň sosial-ykdysady isleglerini goramak üçin döredilendir.

Käbir ýurtlarda hukuk goraýjy hereketler işjeňdirler. Olar hukuklaryň kemsilmegine garşy we şahsyýetiň azatlygyny goramaklyga gatnaşýarlar. Şeýle-de köpçülikleýin hereketler hem bardyr: ekologik, zenanlar, ýaşlar, harby däl (pasifist) we beýlekiler. Olaryň hersiniň bir ugurda ýerine ýetirýän peýdaly işleri we çözüň çözümleri bardyr. Syýasy-jemgyýetçilik hereketleri her bir ädimde özleriniň jogapkärçiligini kanuny we goranyşyň zor salynmazlyk usulyny ulanmak bilen duýmalydyrlar. Jemgyýet üçin bir zat howply däldir, ýagny ol ýagdaýlaryň ölçelen bahalary bilen däl-de, eýsem emosiýalar, ýigrenç, gahar bilen ýolbaşçylyk edilendedir. Sebäbi ol ölçelen bahalar hereket ediji adamlary zorluga, terrorçylyga, weýran edijilige çagyýar.

Jemgyýetçilik guramalaryň wezipesi – dürli sosial, professional, ýaş aýratynlyklary boýunça bölünen dürli isleglerini we gyzyklanmalaryny ýüze çykarmak, gormak we reallaşdyrmak.

Syýasy-jemgyýetçilik guramalaryň esasy nusgalary– soýuzlar we birleşmeler, ýygnaqlar we assosiasiýalar, palatalar we komitetler, ýaraglanan toparlar we basyş ediji toparlar.

Syýasy-jemgyýetçilik guramalaryň esasy görnüşleri:

- Işñ sferasyna baglylykda: sosial-syýasy, etnosyýasy, konfessional, ykdysady, ekologik, harby däl, ylmy we ş.m;
- Maksatlaryna baglylykda: rewolýusion we kontrrewolýusion, reformatorçylyk we konserwativ, milli-demokratik we umumydemokratik;
- Oña gatnaşyjylaryň sanyna baglylykda: köpçülikleýin ýa-da elitar;
- Syýasy spektrde ýerleşişine baglylykda: çepçiler, merkezdäkiler we sagçylar;
- Işñ masştabyna baglylykda: ýerli, sebitleýin, umumy federal, döwletara we ş.m.;
- Sosial düzümine baglylykda: professional, zenanlar, ýaşlar;
- Ýüze çykyşynyň häsiýetine baglylykda: aň taýdan guralan we özakymlaýyn;
- Hereket ediş usullaryna baglylykda: zor salyjy we zor salmaýan.

Raýatlaryň syýasy-jemgyýetçilik birleşmeleri jemgyýetiň syýasy ulgamlarynda wajyp gurluşly elementi düzýärler.

Jemgyýetçilik birleşmesi diýlende deňhukukly raýatlaryň jemleri, umumyjemgyýetçilik gyzyklanmalaryny amal aşyrmak. Öz hukuklarynyň hakykata laýyk bolmagy üçin birleşen umumylyk göz önüne gelýär. Uzak gadymyýetden bäri adamlary umumy garaýyşlaryň esasynda birleşdirip gelýän raýatlaryň soýuzlarynyň bolandygy bellidir.

Häzirki zaman başançaklarynda birleşmeleriň iki görnüşini tapawutlandyrmak bolar: jemgyýetçilik guramalary we jemgyýetçilik hereketleri. Bularyň ikisiniň hem maksatlary we meňzeş taraplary – meýletinlik, köpçülik, birleşmäge bolan isleg. Jemgyýetçilik guramasy stabil, sosial emele gelmek bolup, onuň düzgüni: dolandyryjy apparaty, jemgyýetçilik

hereketi bardyr. Ýe.wýatr jemgyýetçilik hereketini „adamlaryň umumy maksadyny amala aşyrmak üçin bilelikdäki ymtylmasy“ diýip kesgitleýär (Е.ВЯЊР. Соöиология полииических оöношений. Москва., 1979. Сñр.313).

Syýasy partiýalary we jemgyýetçilik guramalary öwrenmek bilen şu aşakdaky kesgitli aýratynlyklary aýtmak mümkin:

Syýasy partiýalar- bular öz maksatlaryna ýetmekligi döwlet häkimýetini peýdalanmak arkaly gazanýarlar.

Syýasy partiýalarda belli bir toparlar, soýuzlar meýletinlik bilen bir ideologiýa birleşýärler;

Syýasy partiýalar kesgitli synpyň, jemgyýetiň gatlagynyň isleglerini amala aşyryjylar bolup çykyş edýärler;

Syýasy partiýalar işlerini ideýalar esaslanmak bilen, sosial ugurly programmalary peýdalanmak bilen, birnäçe usullary göz öňünde tutmak bilen ýerine ýetirýärler.

Syýasy jemgyýetçilik guramalary bolsa syýasy partiýalardan tapawutlylykda döwlet häkimýetine ymtylmaýarlar, olar öz täsirlerini diňe häkimýetiň ünsüni özüne çekmek bilen ýetirýärler;

Syýasy jemgyýetçilik guramalary özüniň sosial, köpçülikleýin, işjeňlilik alamatlarynyň esasynda halkyň isleglerini gönümel ýüzeçykarýarlar;

Syýasy jemgyýetçilik hereketlerde syýasy aktiwlik bolup, onda esasy öýjük bolup çykyş edýän dürli toparlar, soýuzlar bardyr.

IX. Häzirkizaman demokratik aňýet

„Demokratiýa“ sözi häzirki zaman terminologiýasyna grek diliniň üsti bilen geçdi we ol terjime edilende „demos“ – halk, „kratos“ – häkimýet, güýç diýmegi aňlaýar. Gadymy Gresiyada bu termin bilen jemgyýetçilik gurluşynyň aýratyn bir görnüşi, ýagny raýatlaryň aglaba köplügi dölet işleriniň dolandyryşyna gatnaşmaga hukuklary bolan gatnaşyklar atlandyrylypdyr.

Gerk polisleriniň spesifikasiýasy we olaryň ägirt bolmadyk ululyklary belli bir şertlerde wajyp çözgütleriň kabul edilmeginde halky ýygnamaga ýardam edipdir. Meýdançalara toplanan raýatlar çözgütleri ara lyp maslahatlaşyp kabul dipdirler we ol hökmany güýje eýe bolupdyr.

Demokratiýanyň prinsipleri häzirki zaman adamsy üçin ýakyndyr we düşnüklidir. Biziň köpümiz elbetde, ähliumumy saýlaw hukugy, söz erkinligi, köp partiýalylygy bolmadyk jemgyýetde ýaşamaga razylaşmasak gerek. Ýöne şeýle-de bolsa, taryhy tejribelerden görnüş ýaly, jemgyýetiň ähmiýetli alamatlary eýe bolan syýasy gurluşynyň görnüşi hökmünde demokratiýa entek has ýaş hadysa bolmak bilen, demokratik ýörelgeleriň köp ýurtlaryň ýaşayyş şertlerine ornaşdyrylamdy we halkyň oňa belli bir derejede uýgunlaşmagy ýiti göreşlere alyp barypdy.

Alymlar dünýäniň syýasy taryhynda demokratizasiýanyň üç tolkunyny öňe çykarýarlar. Onuň birinjisi XIX asyryň başlangyç sepgitlerinde ABŞ-da başlady we Günbatar Ýewropanyň birnäçe ýurtlaryny öz içine alyp, Birinji Jahan Urşunyň ahyryna çenli dowam etdi. Mundan soňra antidemokratik hereket başlandy we ol Italiýada faşizmiň, Germaniýada nasizmiň, SSSR-de stalinizmiň kemala gelmegi bilen şertlendirildi. Demokratizasiýanyň ikinji tolkuny Beýik Watançylyk urşynda milli-sosializmiň üstünden gazanylan ýeňiş bilen başlandy. Onda esasan Günbatar Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda, Ýaponiýada demokratiýa dikeldildi. Ösüp barýan ýurtlaryň koloniýalaryndan azat edilmekleriniň

netijesinde ol ýerlerde demokratik gurluşlar ýaýabaňlanyp başlady.

Häzirki wagtda dünýä täze demokratizasiýany başyndan geçirýär. Onuň başlangyky 1974-nji ýyl bilen senelenýär. Şol döwürde Portugaliýanyň agalygy synyp, Günorta Ýewropada we Latyn Amerikasynda bu hereketler giňden ýaýbaňlandyryldy. Eger-de irki döwürlerde syýasy güýçlere jemgyýetde demokratizasiýanyň ornaşdyrylmasynyň tarapdary bolup çykyş edýänlere absolýut monarhiýa bilen göreş alyp barmaly bolan bolsa, onda antidemokratik toparlar häzirki wagtda demokratizasiýanyň ornaşdyrylmasyna garşy monarhiýa däl gurluşlary däl-de, has-da täze görnüşleri işlap taýýarlaýarlar.

Dünýäniň syýasy prosesiniň wajyp tendensiýasy demokratizasiýa ýolundan hereket etmegi bolup durýar. Bu prosesin ähli sebitler üçin deňölçegli bolmazlygy, awtoritar rehimleri dabaralandyrmak, kanunyň hökmürowanlygyny üpjün edip biljek hukuk döwletiniň döredilmegine, raýatlaryň azatlyklarynyň we hukuklarynyň, häkimýetiň bölünşigine gözegçilikde bolmagyny guraýan. Ýerli öz-özüni dolandyryş ýaýabaňlandyrylan ymtylma bilen häsiýetlendirip bolýandyr.

Kadadan çykylmasy bolmadyk düzgün ýokdur, şeýlelikde biziň ýurdumyzda hem 1990-njy ýyllaryň „gorbaşowçylyk“ täzeçe guramasynyň soňky demokratizasiýasy jemgyýetçiligiň aňynda „ýabany“ kapitalizmiň gelendigini assosirledi. Muny „Аргументы и факты“ okyjylar žurnalynyň „indi biz demokratizasiýa hakynda onuň nähili ulanlyşyndan başga ähli zady bilýäris“ diýip ýazmagy hem açyk kesgitleýär.

Amerikan prezidentiniň – A.Linkolnyň nusgawy tassyklamasyna laýyklykda negrleri gulçulykdan azat eden demokratiýa bu – „halk üçin saýlanylan halkyň halk dolandyrylyşydyr“. Ýöne welin takyk demokratiýa, ýagny raýatlaryň hut özleriniň döwlet dolandyrylyşynyň wajyp problemalary bilen baglanşykly çözgütleri kabul eden halatlary

diňe gadymy Gresiyada bolupdyr. Şunlukda ýene-de bir zat mälimdir, ýagny ol hem filosoflar Platon we Aristotel demokratiýany syýasy rehimin dogry görnüşi hasaplamandyrlar. Demokratiýa düşünjesi bilen adaty belli bir raýat hukuklarynyň topary baglanşyklydyr. XVII asyrdan J. Lokk 3 sany “tebigy hukugy” – ýaşayyşa, azatlyga we eýeçilige hukuklary atlandyrdy. Demokratiýanyň şygary hökmünde adaty Beýik Fransuz reolýusiýasynyň „azatlyk, deňlik, doganlyk“ ýörelgesini atlandyryrlar. Ýöne bu şygara häkimýet başyna diňe burhuaziýanyň gelmegini aslyýetinde gizlin saklapdyr. Burhuaziýa bolsa öz gezeginde azatlygy özi üçin azatlyk, telekeçiligiň erkinligine düşündi. XIX asyryň ortalarynda „demokratiýa“ döwrebap ähmiýetinde „sosializm“ we „kommunizm“ sözlerine laýyk söz bolupdyr.

Syýasaty öwrenijileriň demokratiýa baradaky teoretiki düşüňjelerinde onuň haýsydyr bir uniwersal aýratynlygy hakyndaky alamatlar bardyr:

Bu – halkyň özbaşdaklygy bolup, ol häkimýetiň ýeketäk çeşmesi bolup durýar. Döwletde howandarlyk we konstitusion hukuk diňe raýatlara degişli bolup, ol bolsa öz nobatynda erkin we hakyky saýlawlary talap edýär.

1) Häkimýetleriň bölünmegi – kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet;

2) Adamyň esasy hukuklarynyň kepilligi – söň erkinligi, habar almaklygyň erkinligi, syýasy partiýalary we gaýry jemgyýetçilik guramalaryny we birleşiklerini döretmek hukugy;

3) Kanunyň we hukugyň hökmürowanlygy.

Demokratiýanyň raýatlar üçin ýörelgesi şeýle: „Kanyunyň gadagan etmedik ähli zadyna rugsat berlendir“ we döwlet üçin ol „Kanynda gadagan edilen zat rugsatly däl“ bolup durýar;

4) Administratiw häkimýetiň desentralizasiýasy.

Aslyýetinde „demokratiýa“ adalgasy publisistler we şeýle-de syýasaty öwrenijiler tarapyndan bir görnüşde tassyklanylmaýan düşüňjeleriň hataryna girýändir. Dürli awtorlar demokratiýany düzüjilerden aýratyn birinde ünsi jemleýärler we ony aksentirleýärler, köplügiň häkimýetlilikinde, oňa çäklenme girizmekde onuň üstünden esasan raýatlaryň hukuklaryň esasynda, döwletlilikiniň hukuk taraplarynda, ahyrynda-da, häkimýetleriň bölünşiginde, ähliumumy saýlawlarda, dürli pikirleriň we pozisiýalaryň bäsdeşliginde, plýuralizmde, ýaranlyk gatnaşyklarynda we ş/m gözegçilik etmekde jemlenendir. demokratiýanyň dürli görnüşlerde, ýagny ony takyk bellenen jemgyýetlerde amala aşyrmagyň mehanizminiň hem düşündirilmesiniň hem dürli-dürli bolmagy ilki bilen onuň seljermesiniň (analiziniň) ýeketäk metodologik ýörelgeleriniň ýokdugy bilen şertlendirilendir. Demokratiýada ilkinji düşüňje mazmunlaýyn häsiýete eýe bolup, ol jemgyýetçilik ösüşiniň maksadyny belli edýär. şonuň bilen baglylykda demokratiýa öz ugruna jemgyýetçilik gurluşy bolup, onda dolandyryýan ulgam dolandyrylýanlaryň pikirlerini we gyzyklanmalaryny has doly derejede göz önünde tutmagy başaýar. Munuň ikinji bir düşündirilişi formal-konstitusion bolmak bilen, ol öz ünsüni jemgyýeti ösdürmegiň maksatlarynda däl-de, eýsem serişdelerinde jemleýändir. Şuňa laýyklykda demokratiýanyň: häkimýetleriň bölünşigi, garaşsyz kazyýetiň, parlamentiň, saýlawlaryň, söz erkinliginiň we beýlekileriň adaty formal institutlaryna syrygýandygy äşgärdir. Uzak asyrlaryň dowamyndan bellidir, ýagny her bir ýurtda iki halk bardyr: biri – bu dolandyryýan elita, beýlekisi bolsa – adaty halkdyr. Syýasy ideýalaryň ösüş taryhynda göniden-göni bir zady anyk görmek bolýar, syýasy pikir birlikde ol ýa beýleki bir nazarýetlerde anyk beýan edilen hem bolsa, sosial taýdan özbaşdak bolup bilmeýärler ýa-da bu nazarýetleriň görnüşleri ol ýa başga bir syýasy hadysalary düşündirmek bilen çäklenmän, eýsem olara dürli subýektleriň, toparlara, milletlere,

syýasy partiýalara onuň gatnaşygyny doly suratlandyrýar. Bu gatnaşyklar subýektleriň syýasy gyzyklanmalarynda, jemgyýetiň syýasy durmuşynda olaryň ýagdaýlarynyň berkidilmegine gönükdirilen we onuň syýasy ulgamyna laýyklykda ýüze çykýar. Şunlukda bu hili gyzyklanmalary esaslandyrýan syýasy nazarýet syýasy ideologiýa bolup öňe çykýar. Her bir syýasy nazarýet öz mazmunynda onuň sosial ugrukdyrylmasynda görä ideologikdir. Bu umumy mazmunda özbaşyna dürli taglymatlaryň çylşyrymly özara baglanyşkly görnüşi bolup, öňe çykarylýan häzirki zaman jemgyýetçilik-syýasy pikirleriň dürli akymyna degişli bolup durýar. Demokratiýanyň içindäki dialektiki gapma-garşylyk nämede jemlenenkä? Häkimýet hemişe adamlaryň bir toparynyň beýlekisiniň üstünden agalygyny aňladýar. Şonuň üçin hem „demokratiýa“ adalgasy halky häkimýetiň subýekti hökmünde görkezip, häkimýet täsiriniň obýektini atlandyрмаýar. Demokratiýa özüniň döräp başlan wagtyndan bäri döwlet bilen baglanyşyklydyr, şeýlelik bilen hem, zor salma, ýa-da has gowý ýagdaýda köplügiň azlygyň üstünden agalyk guramagy, aglaba halatlarda bolsa, has oňat aýratyn hukuklar bilen üpjün edilen azlygyň dolandyrmagy bilen baglydyr. Linkolnyň ýokarda getirilen sözlerini gaýatadan beýan etmek bilen ýazyjy Oskar Uaýld ony „demokratiýa bu halky halkyň kömegi bilen halkyň bähbitleri üçin samsyklaşdyrylmagy“ hökmünde gaýtadan beýan edipdir. Bu elbetde hakykatdan aşa uzakda ýerleşen sarkazmdyr (gyjالاتly bellikler). Taryh feodalizmiň ornuna gelen burhuaz demokratiýasynyň we burhuaziýanyň ornuna gelen proletar demokratiýasynyň gözli şaýadydyr. Meşhur sowet şahyry W.W.Maýakowskiý bu hakynda: „...Kimlere bublik (halka görnüşli köke), kimlere bolsa bublikden galan deşik, ynha demokratik respublika bu näme“ diýip belläp geçipdir.görnükli ykdysaýy we syýasaty öwreniji Ý.Şumpter bolsa ýokarda aýdylanlaryň tersine günbatar demokratiýasynyň formal häsiýetini belläp geçip, özüniň „Kapitalizm, sosializm

we demokratiýa“ (1946) atly işinde: „Halk häkimýetliligi hiç bir ýerde ýokdur, çünki çözgütler elmydama sanlyja adamlar atarpyndan kabul edilýär“, onuň pikiriçe „demokratiýa bu adamlaryň özlerini dolandyryjalaryny ykrar etmek we ret etmek (saýlawlar mahalynda) mümkinçilikleridir“.

Demokratiýa – alymyň sözleri bilen beýan edilende, ol häkimýetiň professional syýasatçylar tarapyndan amala aşyrylmak formasydyr. Bu halkyň „umumy erkiniň“ kemala gelmek prosesi bolman, eýsem liderler tarapyndan öňe çykarylýan toparlaýyn gyzyklanmlaryň bäsdeşlik göreşleridir. Demokratiki rehim adatça hukuk döwleti we raýat jemgyýeti bilen assosirlenýär. Demokratiýa syýasy rehim hökmünde syýasy relýatiwizmiň (hemme bilimleri otnositel hasap etme esasyna obktiw hakykata akyl ýetirmegi inkär edýän metodologik prinsip) çözgüdi ýa-da ulgamydyr. Käbir syýasaty öwrenijiler tarapyndan demokratiýa-bu kanunyň diktaturasy görnüşinde hem tassyklanyldy. Onuň üçin hiç hili takyk däl ýa-da absolýut zat ýokdur. Demokratiýa bu alaň açyk giňişlikdir, onda her dürli syýasy tendensiýalar ösüş gazanyp bilerler. Demokratik rehimiň aýrylmaz bölegi hökmünde öňe çykarylýan *parlamentarizm* – bu köp ýurtlarda uzak onýyllyklaryň dowamynda barlagdan geçirilen burhuaz-liberal demokratiýanyň işlenilen mehanizmi bolup durýar.

Demokratiýa – bu jemgyýetiň üstünden guralýan syýasy bölek bolmak bilen onda dürli hili sosial ulgamlar hereket edip bilýärler. Demokratiýanyň kämilleşdirilmegidiňe ýokary görkezijini berip biler, çünki ol syýasy prosese has-da köp adamyň goşulşmagyna ýardam edýär. Demokratiýanyň özi öz başyna syýasy durmuşy ýola goýmaklygyň, guramagyň usuly bolup, ol

häkimýetiň çeşmesidigini ykrar etmeklige esaslanandyr we ol döwletiň çözgütlerine hem-de jemgyýetiň işlerine goşulmaga, şeýle-de raýatlara has giň möçberli hukuklaryň we azatlyklaryň berilemgine gönükdirilendir. Kemçilikli, kämil

bolmadyk demokratiýa jemgyýete awtoritar rehimden az bolmadyk kynçylyklary ýüze çykakar. Ýöne her nähili hem bolsa, häzirki wagtda demokratiýa syýasy ylalaşyklylygyň we kämil jemgyýetçilikde esas bolup durýan raýatlaryň dürli gyzyklanmlarynyň we kepillikleriniň üpjün edilýän, ýeketäk we has amatly görnüşi bolup durýar.

Demokratik jemgyýetler şahsyýetiň ýokary statusy bilen ykrar edilen we üpjün edilen adam hukuklarynyň tebigy barlygy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýerde wajyp bir aýratynlyga üns berilmegi has zerur bolup, ol hem siwilisasiýanyň adamlara nämeleri berip bilýär – ol halk häkimýetliligini, ykdysady azatlygy, şahsyýetiň awtonom azatlygyny bermäge ukyplydyr. Şunuň bilen baglylykda hem, eger şahsyýete ýüzlenilen ýagdaýynda, onda bir zady hökmany belläp geçmelidiris, ýagny şahsyýet – bu jemgyýetde awtonom ýagdaýa eýe bolan we şunuň bilen baglylykda hukuklaryň, azatlyklaryň, borçlaryň toplumyna eýe bolýan adamdyr. Mysal üçin aýdanymyzda, gadymyrim gul eýeçilik jemgyýetinde rimlileriň ýagdaýlary, häzirki zaman demokratik jemgyýetinde her bir adamyň ýagdaýydyr.

Mundan gelip çykýanlary üç kategoriýada tapawutlandyrmak zerurdyr:

Adam – bu jemgyýetde ýaşayan doly aňly, psihofizik jandardyr;

Jemgyýetde belli nir statusa, hukuklaryň, azatlyklaryň, borçlaryň toplumyna eýe bolan adam, şahsyýet;

Syýasy durmuşda hereket edýän, syýasy hukuklara, azatlyklara, borçlara eýe bolan raýat, şahsyýet;

Zerur syýasy hukuklarynyň, azatlyklarynyň, borçlarynyň toplумы bolmadyk adam (raýat) diňe tabyn hökmünde çykyş edýär.

Şahsyýetiň spesifik alamaty – adamda jemgyýetde awtonom, garaşsyz we goraglylyk statusyny berýän hukuklaryň, azatlyklaryň (we borçlaryň) toplumynyň bolmagy.

Ilki bilen ykdysady we ruhy faktorlaryň güýjünde jemgyýet hut özüniň hususy esasynda bar bolan we ösüp başlan halatynda siwilizasiýanyň şertlerinde adam şahsyýete doly derejede öwrülýär. Şahsyýetiň jemgyýetdäki orny bolsa köp babatda onuň tebigatyny kesgitleýär.

Şahsyýetiň ýagdaýyny aşakdakylar bilen tapawutlandyrmak wajypdyr:

a) Syýasy tarapdan seredilýän jemgyýetde raýatyň ýa-da tabynyň statusy;

b) Raýat jemgyýetinde, haçan-da, raýat özüniň hakyky hukuklarynyň we azatlyklarynyň görterijisi bolup çykyş edýär; Şahsy hususyýetçiligiň eýeleri bolýar.

c) Awtonom şahsyýet özüniň raýat derejesini goramak we üpjün etmek üçin ygtybarly sosial serişdeleri eýeleýändir;

Demokratiýanyň şertlerinde ösen döwlet kemala gelýär. Onda onuň içinde institutlaryň tutuş bir toplumynyň açylmagy bilen onuň potensialy siwilizasiýanyň we medeniýetiň hadysasy hökmünde açylyp görkezilýär. Kanunylyga gözlenilýän (adamlaryň, jemgyýetiň) ýagdaýyny bermeklik, diňe tutuş jemgyýetiň, her bir adamyň tagallalar ulgamynyň ylalaşylmagy arkaly, olaryň hukuk üçin „göreş“ serişdeleriniň ummasyz toparynyň ulanylmagy bilen amala aşyrylyp bilner.

Dolandyryş kadrlarynyň gowşak taýýarlygy we az derejede ygtyýarlylygy adatça bu berlen hadysalaryň öwezini doldurmagyň zerurlygy döwlet dolandyrylyşynyň guramaçylykly gurluşyna artdyrylmalary we çylşyrymlaşmalary getirýär. Bu - döwlet dolandyrylyşynyň habar üpjünçiligidir, ol bir tarapdan dolandyrylýan obýektleriň dolandyryş taraplarynyň we gyzyklanmlarynyň biri-birine meňzeşliginiň şöhlelenmegine eýe bolýar., beýleki bir tarapdan bolsa, döwlet dolandyrylyşynyň maksatlarynyň we wezipeleriniň hakykatda durmuşa geçmegi

ugrunda dolandyrys çesmeleriniň dolandyrys subýektiniň düzümidir we ugrudyr. Habar dolandyrysnda obýektiwi hem-de subýektiwi birleşdirmäge niýetlenendir we haýsy-da bolsa dolandyrys proesiniň obýektiwizasiýasy we obýektiwizasiýa hakynda ynamdar maglumatlary özünde jemlemelidir. Haçan-da şeýle habar bolmadyk ýagdaýynda, onda döwlet dolandyrylyşy hiç zatsyz we köp sanly kemçilikler bilen funksionirlenýär. Bu döwlet dolandyrylyşynyň **demokratizmidir**, ol jemgyýete döwletiň önünde öz meselelerini we sowallaryny erki hem-de hemişe talap etmäge, dolandyrylyşa öz intellektual mümkinçiliklerini girizmäge, ygtyýarlyklary bermäge ukyplydyr, döwlet organlaryna bolsa gönüden-göni özleleriniň dolandyrys täsirleriniň jemgyýetçilik peýdasyna hyzmat etmegine ýardam edýär.

Döwletiň demokratik jemgyýetinde onuň ähli institutlarynyň tutuş toplumynyň açylmagy syýasy güýjüň dominirlenmegini ýok edýär, erbet taraplarynyň ýüze çykmagyny ýok edýär ýa-da ony bir wagtda tötänlikde çäklendirýär. Jemgyýetiň durmuşy esasan ykdysady we ruhy faktorlary arkaly kesgitlenilýär we degişlilikde onuň tebigy, normal ýagdaýyny üpjün edýär.

Institutlaryň giň toplumynyň arasynda, aýratyn-da demokratiýanyň şertlerinde ösen döwlet üçin häsiýetli bolanynda indikiler göz önünde tutulýar:

Häkimýetiň durmuşa ornaşdyrylmagyna halkyň mandatlylygynyň ilki bilen kanun çykaryjylyk we gözegçilik funksiýalaryny ýerine ýetirýän wekilçilik organlarynyň formirlenmegi;

Döwlet häkimýetiniň aýry-aýry bloklara bölünmegi, ýagny öz içine ýerine ýetiriji häkimýeti, munisipal öz-özünü dolandymagyň bar bolmagy, häkimýetiň ähli bölekleriniň kanuna tabynlygy, özbaşdak we güýçli adalatlylyk, adamyň hakyky, fundamental hukuklarynyň we azatlyklarynyň jemgyýetde ykrar edilmegi;

Döwrebap demokratiýanyň esasy görkezijileri we görterijileri bolan döwletleriň milli gözegçiliginiň çäginde çykýan duýduryşly çagyryşlar, planetar ölçegi bolan habar, medeniýet, maliýe, migrasion we jenaýat howply akymlar globalizasiýany emele getirýär. Demokratik nusganyň syýasy medeniýeti raýatlardan döwleti fetişe (seňde edilýän zat, keramat) öwürmegi, ony raýat jemgyýetiniň we şahsyýetiň önünde böwet edip goýmazlygyny talap etmeýär. Raýat döwlet üçin däl-de, döwlet raýat üçindir, ynha demokratiýanyň düýpli köke esaslanan ýörelgesi. Demokratik gurluşyň funksionirlenmegi üçin kepillikler döwlet organynyň we apparatynyň işlerine: häkimýet bilen bagly bolan ygtyýarlyklar ulgamynyň likwidirlenmegine; raýatlaryň öz wagtynda doly syýasy habarlylyk mümkinçilikleri; deputatlary çagyrmak we döwlet işgärlerini çalşyrmak prosesini ýönekeýleşdirmek; raýatlaryň deňhukuklylygynyň kepili, her bir adamyň hukuklarynyň ykrar edilmegi we häkimýeti, şeýle-de onuň wekillerini gerek ýerinde tankytlamaga raýat jemgyýetçiliginiň gözegçiligini guramaklygy emele getirmegi göz önünde tutýar. Syýasy ösüşiň häzirki depgini demokratiýanyň diktaturanyň ol ýa beýleki ugruna öwürilmeginiň önüni almaklygyň ýeketäk serişdesi onuň institutlarynyň alyp barýan hereketlerini häkimýet gymmatlygynyň, ýagny indiwiidiň azatlyklarynyň we hukuklarynyň abraýyny we derejesini kesgitleýänleriň hataryna doly goşulmagy bolup durýar.

X. Syýasy medeniýet.

Medeniýet-bu islendik jemgyýetiň kesgitleligi boýunça bolup geçýär. Onda adamzadyň ýaşaýyş usuly, subýektiň adamzadyň gadagan tejribeleri, döp-dessury, gymmatlyklaryny ösleşdiriş çäresi bolup geçýär. Syýasy medeniýetiň derejesi jemgyýetiň we adamyň ösüşinde uly şertleriň biridir. Syýasy medeniýet diýen termin XVIII asyrdan ilkinji gezek nemes filosofy tarapyndan ulanylýar. Syýasy medeniýet barada ilkinji konsepsiýalar XX asyrdan degişlidir. Syýasy medeniýetiň teoriýa hökmünde ösmegine Folr, Werbar, Lipset, rus syýasatlaryndan Gadziýew Galkin uly goşant goşýarlar. Geçirilýän barlaglar netijesinde syýasy medeniýete berilýän raktowkalar:

4. Şahsyýetiň, durmuş jemligiň medeniýeti özüne syýasy bilimligi, syýasy aňy we jemgyýetçilik syýasy işi birleşdirýär.
5. Bu anyk durmuş topara ýa-da anyk bir şahsyýet mahsus bolan syýasy aňyň stereotilleriniň jemidir.
6. Bu syýasy gatnaşyklar ulgamynda anyk syýasy bilimiň, umumy orientasiýanyň, şahsyýetiň özüni alyp barşynyň nusgalaryny amala aşyrýar.

Syýasy medeniýet häsiýetli alamatlar.

I.Häkimiýetler boýunça raýatlaryň arasyndaky belli bir kadalaryň, özüni alyp barşyň, gymmatlyklarynyň nusgalarynyň belenilmegi. Olaryň ýary kanunçylykda, ýary bolsa jemgyýetiň döp-dessurlarynda, azatlarynda öz beýanyny tapýar.

II.Syýasy sferalaryň bitewilginiň we birleşiginiň üpjün edilmegi. Bu üpjünçilik syýasy medeniýete mahsus bolan ýörelgeler esasynda ýagny syýasy özüni alyp baryş, syýasy ideologiýa esasynda bolup geçýär. Olar jemgyýetde syýasy institutlaryň we guramalaryň birligine we biri-biri bilen baglanyşygyna täsir edýärler.

Syýasy medeniýetiň gurluşyna: ahlak gymmatlyklar we özüni alyp elementleri degişlidir.

1.Akyl ýetiriş elementi özüne syýasy bilimi, syýasy pikirlenmäniň obrazyny we usulyny birleşdirýär.

2.Ahlagy baha beriş elementi syýasy duýgulardan, döplerden, gymmatlyklardan, ideýalardan we maksatlardan durýar.

3.Özüni alyp baryş elementi syýasy ustanowkalardan, jemgyýetçilik syýasy işinden, syýasy özüni alyp baryşdan durýar.

Syýasy gurluşyň 3 derejede tapawutlanýar:

1.Dünýä garaýyş 2.Raýat 3.Syýasy.

Syýasy dünýä garaýyş derejesi bolup durýar. Bu derejede syýasy dünýäde adamyň özüni kesgitleýşi bolup geçýär. Syýasy orlentasiýany we syýasy özüni alyp baryş kadalaryny saýlaýarlar. Bu hili saýlaw adamyň durmuş pozisiýasy, onuň özbaşdak ýa-da kollektiwleýin gymmatlyklara baha berişi, onuň gündogaryň we günbataryň siwilizasiýasyny ykrar edişine, onuň dünýäni real ýa-da maddy zat hökmünde kabul edişine baglydyr. Real derejesi-bu derejede syýasy medeniýetiň ýadrosy emele gelýär. By dereje adamlaryň häkimiýete, köpçülik merkezine, döwlete we mejburlyga bolan gatnaşyklaryny häsiýetlendirýär. Adam syýasy dünýä bilen gabatlaşyp çykyş edýär. Ol özüniň häkimiýete bolan gatnaşygyny formirleýär. Häkimiýeti kabul etmek bilen adam özüniň hukugyny we borçlaryny kesgitleýär. Ra derejede adamyň häkimiýete tabynlygy ýa-da adamyň azatlyk hukuklary formirlenýär.

Syýasy dereje-adamynyň gös-göni syýasy gymmatlyklara gatnaşygy emele gelýär. Adamynyň durmagynda syýasatyň orny kesgitleýär. Adamlar şu derejelere ýetenden soň jemgyýetiň syýasy durmuşyna aktiw gatnaşýar we syýasatdan düşünelilik bilen daşlaşýar. Şeýlelikde adamlaryň belli bir bölegi syn edijilik pozisiýasyny eýeleýär.

Syýasy medeniýetiň tipleri. Syýasy medeniýetiň esasy modelleri: totalitar, awtoritar, liberal-demokratik. Syýasy medeniýetiň 1,2 modeli adamynyň özüniň indiwiđual häsiýetleriniň kollektiwliligini häsiýetlendirýär.

1.Syýasy aň we gymmatlyklar merkezleşdirilen döwletde emele gelýär. Şonuň bilen birlikde döwletiň bähbidi aýratynlykda alnan adamyňkydan wajypdyr.

2.Syýasy jemgyýet bir ugurlydyr. Ol häkimiýetler bilen amala aşyrylýar.

3.Syýasy dil standartlaşan ol kyn we agyr. Oňa kategoriýalylyk we çäklendirilenmek mahsusdyr.

4.Syýasy medeniýeti ýokardan aşaklygyna alternatiwasyz formirlenmek.

5.Syýasy medeniýetiň derejesi jemgyýetde beýikde däl. Syýasy medeniýetiň totalitar we awtoritar modeli daşarky dünýäden aýrylan. Syýasy medeniýetiň liberal-demokratik modeli raýatlaryň syýasy hukuklarynyň we aýratynlyklary üpjün edýän arontasiýany häsiýetlendirýär, bu modeli ýörite sypatlar mahsus:

1.Jemgyýetde syýasy aňyň gymmatlygy dürli çeşmeler bilen formirlenýär. Bu modeli esasy gymmatlyk adamyň hukuklary azatlyklary syýasatyň plýuralizm ykdysadyýetiň, demokratiýanyň hukuk tertibiniň şahsy durmuşyň eldegirmezsizligi, hususy eýeçiligiň eldegirmesizligi we şuna meňzeşler.

2.Raýatlaryň syýasy habarlylygy dürli taraply göni syýasy sinzura minimaldyr. Söz azatlygy, peçat azatlygy hereket edýär. Ýöne ol syýasy medeniýetiň finans çeşmeleriniň mümkinçiliklerinden ybarat.

3.Syýasy dil giň we standartlanmadyk.

4.Liberal demokratik model özüniň açyklygy bilen tapawutlanýar: medeni insiliginiň syýasaty.

Syýasy medeniýetiň modelleri bilen birlikde onuň tipleri hem tapawutlanýar. Olar medeni sfera syýasatyň täsir edişi bilen tapawutlanýarlar.

1.Ýanyk tipi syýasy içginligi, öz-özünü kesgitleýijiligi bilen tapawutlanýar.

2.Açyk tip medeni tejribe el, baý syýasy döp-dessurlary bar.

3.Patriarhal tipi-etniki syýasy ulgamyň prosesinde dowam edýän jemgyýetde bar bolan – medeniýete häsiýetdir. Bu tipe degişli adamlarda syýasy aktiwleşik başlaýar. Bu tipdäki adamlar syýasy gymmatlyklar, kadalar bilen gyzyklanmaýarlar.

4.Tabynlyk tipi-bu tipe degişli adamlar häkimiýete syýasy metodlar bilen täsir etjek bolman, häkimiýete doly boýun egýärler. Bu tipdäkilerd aktiw raýat pozisiýasy ýok.

5.Syýasy medeniýetiň aktiw tipi-munda jemgyýetiň syýasy durmuşynda her bir adamyň syýasy, şahsy rolunyň bolmagy, syýasy ulgamda şahsy statusyň bolmagy

Garyşyk syýasy medeniýet hem bardyr. Arassa görnüşde ýekejede syýasy medeniýet ýokdur. Real syýasy durmuşda dürli hili syýasy medeniýetiň tipleri bar we olar biri-biri bilen baglanşykly we biri-birine täsir edýärler. Şonuň hemde syýasy medeniýetiň garyşyk tipi eýeleýär.

Fragmental syýasy medeniýet syýasy aggressiwligi, çydamsyzlygy, radikallygy bilen tapawutlanýar. Ol tip jemgyýetde durmuş toparlaryň arasynda agzalalygy güýçlendirip biler. Umumy adamzat syýasy gymmatlyklaryna parahatçylyk degişlidir. Oňa azatlyk, hukuk tertipliligi, özygtyýarlylyk, deňlik, adam hukuklary degişlidir.

Gepleşik edebiniň syýasy sungaty. Syýasy prosesler, elementleri: äheň we ses. Gepleşikde özüni asuda we salykatyň alyp barmaly. Öz pikiriňi aýdyň we az söz bilen beýan etmeli:
1.Örän gaty, çalt we gygyryp gepleşiklik edepsiz hasaplanýar.
2.Dişleriň arasyndan bir zat pyşyrdamak (durmuş aşagyndan

pyşyrdamak). 3.Sesiň äheňinde öýke, gyjynmaklyk, ynamsyzlyk, jedellik, ulumsylyk bolmaklygy. 4.Sesleri ýalňyş, nädogry aýtman, örän haýal ýa-da örän çalt geplemek ýa-da çala eşitdirip geplemek edepsizlikdir ýalňyşdyr.

XI. Syýasat aňýetde alym Bentamyň liberalizm baradaky syýasy ideologiýasynyň ähmiýeti

Ieremiýa Bentam XVIII asyryň soňunda—XIX asyryň birinji ýarymyndaky görnükli inlis liberal buržuaz ideology. Ol özüniň “Kanun düzüjiligiň ýollary”, “Deontologiýa” diýen işlerinde utulitarizm atly teoroýa boýunça işledi, we onuň kömegi bilen syýasy we hukuk institutlarynyň programmasy esaslandyryldy.

Bentamyň ylmynyň esasy orny haýryň ýollaryny ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Bu ýerde at tutuşlygyna utilitarizme (latyn dilinde utilitas-haýyr) gönükdirlen Glwesin, Golbahyň, Ýumanyň we beýlekileriň pikirlerine daýanyp, Bentam adamyň hereketleriniň netijesinde iş yüzünde girdeýjili, lezzetli we gorkuly duýgular bilen dar aragatnaşykly haýyr ýatyr diýip hasap edipdir. “Tebigat adamy lezzetiň we gorkynyň häkimligine boýun egdirdi. Olar tarapyndan durmuşda ähli pikirlerimiz boýun egdirilen, biziň ähli garaýyşlarymyz, çözgütlerimiz şertlendirilen”.

Adamyň ýeke-täk maksady-lezzeti gözlemek we erbetlikden gaçmak bolup durýar. Bu baky we ýeňilmez duýgular moralistiň we kanun düzüjiniň üstünde esasy zat bolmalydyr. Haýryň ýoly şu iki islegi boýun egdirýär. Peýda düşünjesi haýsydyr bir predmetiň haýsydyr bir erbetlikden goramak ýa-da häkimlige ýetirmek häsiýetini ýa-da ukybyny görkezýär. Erbetlik, agyry, ejir ýa-da ejiriň sebäbi esasynda bolýar. Jemgyýetiň

indiwidlerinden bolan onuň bähbidi we gyzyklanmasy bilen baglanyşykda bolsa, edil şol indiwidlerden düzülen jemgyýetiň maddy ýagdaýynyň umumy sanyny köpeltmeli. Şeýlelik-de, peýda sosial gatnaşyklaryň esasyny aňladýar. Peýdalylyga gatnaşyk ähli jemgyýetçilik gatnaşyklary jemlemekdir. Peýda—hem hereketlendiriji, hem maksat şol bir wagtyň özünde-de ölçeg, adamlaryň özüni alyp barşynyň masşaby, syýasy hukuk institutlaryň işleýşi. Peýdadan adamlaryň social hili gelip çykýar. Meselem araganaşyga ymtylmagy we beýleki adamlara hoşniýetliligi görkezýär. Sebäbi bu oňa amatly bolýar.

Bentamyň öňe sürýän utilitarizmini, özüniň aýratyn ugra gönükdirlen liberallygy we indiiduallygy bar. Sosial durmuşyň ilkinji öýjügi bolup, şahsy bähbit hyzmat edýär. Indiwidiniň egoistik hereketindäki peýdasy bolup durýar.

Her kim hemmeden öňürti özi hakda alada edýär we özi öz peýdasyny anyklaýar. "Indiuid diňe bir gowý däl, ol onuň üçin lezzeti we gorkyny düzüäne ýeke-täk sudýa" ähli idiuidual peýdalaryň bahasy umumy peýdany berýär--"Has köp adamlaryň has köp bagtyny". Bentamyň bu formulasy boýunça sosial—syýasy durmuşyň beýleki kanunlary we kanunçykaryjylygyň beýleki maksatlary yapylýar. Bu tarapdan seredeniňde umumy bähbit, peýda özi bilen bilelikde diňe indiuidual bähbitleriň köplüginä görkezýär. Şonuň bilen birlikde syýasy taýdan pikirlenmede esasy ýörelge liberal ýoluň aklanylmagy bolup durýar:

Bentam üçin şahsyýet, şahsyýetiň bähbidi we bagty şol şahsyýetiň maksady hökmany suratda çykyş edýär. Döwlet bolsa ony amala aşyrmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. Bu ýerde kanunçylyga bolan liberal—

indiwiđual talap gelip çykýar, şeýle-de ol talap döwlet gurluşyna we alyp barýan işine hem degişlidir.

Bähbidiň ölçenilmegi alynýan lezzetiň we kynçylygyň netijesi, položitel we otrisatel hereketleriň, önüni alyp barşyň ölçenilmegi özüne "moral arifmetiki" atly predmeti jemleýär. Ol bolsa katology işläp düzýär, belli bähbidiň tablisasyny sazlaýar. Maddy islegleri we gyzyklanmalary işleýär, olaryň maksadyny anyklaýar we şonuň netijesinde tejribä esaslanan syýasatyň we kanunçylygyň ylmy esasyny taýýarlaýar.

Şeýlelik bilen Bentam adamyň bähbidini buržuazyň bähbidi bilen deňeýär. Hususy eýäniň egoistik gyzyklanmasy indiwiđiň umumy başarnygyna degişlidir. Buržuaz praktitizminiň pozisiýasyna esaslanyp Bentam hususy eýeçiligi, emlägi, puly durmuşyň iň esasy zerurlyklary hasaplaýar: "Iki indiwiđiň arasynda haýsysynyň baýlygynyň mukdary kän bolsa, şol hem köp mümkinçilige we bagta eýedir".

Bentamyň pikirine görä kapitalistik ulgam bähbit prinsipini köpräk amala aşyrýar we umumy bagta ýetilmegi köp mukdarda üpjün edýär, ýagny Bentam hususy eýeleriň isleginiň umumylykda jemgyýetiň gyzyklanmasy bilen gabat gelyändigini aýdypdyr. Bentamyň teoriýasy erkin bäsdeşlik döwriňiň kapitalistik gatnaşyklarynyň pologiýasy bolup durýar. Bentam umumy bähbidi şol umumy bähbide gabat gelyär, ol bolsa bäsdeşlikde ýüze çykýar diýip bellleýär. "Hemme janly sferadaky adamlary gatnaşyklarynyň bähbitli gatnaşyklara boýun bolmagy diňe bir zatdan gelip çykýar, ýagny buržuaz jemgyýetiň hemme gatnaşyklary tejribeli ýagdaýda diňe bir obstrakt pul-sowda gatnaşyklaryna boýun bolýar". K.Marks Bentam barada şeýle diýýär: "Häzirki zaman filisterini şeýle-de iňlis filisterini—adaty ýagdaýdaky adam bilen deňeşdirýär.

Hemme adaty adama we onuň dünýäsine degişli peýdaly zatlar, özboluşly peýdalanmalary hökman kabul edýär” Barlaglaryň empiriki geçirilmegi, tebigy bilimler bilen işlenilmegi Bentam tarapyndan etikada syýasatda we hukukda ulanylmaga synanyşyldy. Ol bähbit prinsipi we öňa esaslanan döwlet hem hukuk inistutlaryny rassional däl-de empiriki düşünilýär diýip pikir edýär. Ol tejribeden (opyt) bähbidiň, peýdanyň gözbaş alyýandygyny aýdýar. Tejribe aň yetirişin ýeke-täk çeşmesidir. Sensualizm we skeptesizim idealaryna esaslanyp Bentam diňe ýüze çykmalara üns bermäge çagyryar we zatlaryň esasynda metofiziki taýdan içine girilmegine girmek mümkinçiligini ret edýär. Bentamyň pikirçe tabigy hukuk özi bilen “funksiýany” , “metafarony” we “howply azaşmany görkezýär”. Adamdaky duýgular , mümkinçilikler we peşgeşler tebigydyr. Olary tebigy hukuk ýa-da tebigy kanun hökmany hasaplamak bu ýalňyşlyk bolýar. Kanuny diňe şol mümkinçiligiň ýüze çykmalaryny üpjün edýär. Ýöne mümkinçilikleri we duýgulary kanun hasaplamazdan öň ilki bilen olaryň özüni kanuna boýun egdirmeli. Eger-de tebigy kanun bolan bolsa we ol adamlary umumy gowulyga ugrukdyran bolsa, onda pozitiw kanunlaryň ähmiyeti bolmazdy.

Ýuridiki kanymlar adam erkiniň emeli döretmesidir. Şol ýolbaşçynyň erki bolsa, belli bir toparyň ýüzi bolup yokarky syýasy häkimiýete degişlidir. Suveren (ýolbaşçy) tarapyndan döredilen kanun özi tarapyndan imperatiw häsiýeti görkezýär, ýagny belli bir hukukly we borçly raýatlara aýry-aýry hereketleri gadagan etmek we rugsat berlen hereketiň garantiýasy. “Hukuk” we “kanun” hemme giň manyda akylyň iň uly uşmanydyr. Hiç bir döwlet

hiç wagt eger her bir adamzada degişli bolan hukuklara garşy çykyp başlasa we ol kanunlar hem adamyň şahsy düşünjelerine gabat gelmese, onda şol döwlet ýeke gün hem ýaşamaz.

Bentam şu pozisiyada "Adamyn we raýatyň hukugynyň deklorasiýasyny (1789ý)" şol wagt tankytlaýar, ol progressiw rewalyusiýadan buržuazlaryn idealaryny beýan edýär. Ondaky formurirlenen tebigy we adama ýat däl hukuklaryň ol "anarhik sofizm", "Kanuna garşy jenaýatyň dogmaty" diýip atlandyrylýar. Kanunyň ýolbaşçylygyna gulluk etmeli tebigy hukuklaryň ýagdaýy Bentamyň pikirçe konstitusiýa bilen bir ýete sygyşmaýar, anarhiýa eltyär. Bentamyň aýdyşyna görä kanun we döwlete güwä geçýän tebigy hukuk aslynda ýaşamaýar: kanunyň ýok yerinde hukugam ýok, borç hem ýok; kanuny döredijiä hukuklaryň ýola goýulmagy üýtgedilmegi we bes edilmegi tutuşlygyna baglydyr.

Şeýle "anarhik sofizm" bilen Bentam jemgyyetçilik şertnamasynyň ýagdaýyny döwletiň esasy diýip hasaplaýar. Ähli döwlet şertnama boýunça däl-de güýç boýunça ýola goýulýar, endik boýunça berkeyär diýip ol belleýär. Şertnamanyň funksiýasy diňe zyýanly azaşmalary döredýär, häkimiýeti zaýalaýar we iň soňunda hem smutyň (syyasy prosessiň bir görnüşi) we rewalyusiýanyň ýaragy bolýar.

Şeýlelik bilen buržuaziýanyň gyzyklanmalarynda Bentam rewalyusion ideologiýany ret edýär we reforma tarap gol uzadýar. Inliz buržuaziýasynyň syýasy strategiýasy bütinleý özgerýär: radikal (düýpgöter) tankytlama we rewalyusiýa gyra çekilýär, kapitalizmiň ideloglarynyň ünsi basylyp alnan , ýuwaşlyk bilen gowulaşan , täze görnüşde amala

aşyrlan ulgamlara gönükdirilýär. Sebäbi olaryň maksady az bahaly ýeňillikleri döretmek bilen zähmet çekýän köpçüligi buržuazianyň tarapyna çekmekden we öz häkimiýetiniň sosial bazasyny giňeltmek, berkitmekden ybarat bolupdyr.

Bentam döwletiň wezipesini bähbit peýdasyna we "Moral arifmetikasy" esaslanyp, "köp mukdardaky halk üçin köp mukdardaky bagty" üpjün etmek diýip hasaplaýar. Bu maksat onuň garaýyşy boýunça liberalizmiň syýasaty esasynda gazanylyp bilner: kapitalistik gatnaşyklaryň erkin ösüşi, döwletiň ykdysadyýete gatnaşmazlygy, şeýle-de döwlet hukuk institutlarynyň demokratiýalaşmagy. Onuň pikiriçe, kapitalistik hojalygyň döwlet reglamentasiýasy öli ýagdaýdadyr, ol işe gatnaşyjylaryň energiýasyna basyş berýär. Buržuaz indiuidualizmiň pozisiýasy boýunça Bentam sosil gatnaşyklaryň hukuk we syýasy taýdan sazlanmagyny gutulyp bolmajak zyýan hökmünde görýär. Kanuny döredijiniň işini Bentam syrkaýa derman ýazyp berýän lukman bilen deňeşdirýär.

Her bir kanun zyýandyr, sebäbi ol indiuidiň azatlygyny bozýar. Kanun zyýany peýdalanmazdan, diňe zyýany manyly duýduranda aklanylýar. Keseliň zyýany dermanyň zyýanyndan duýular derejede ýokarlanmaly. Ýogsam Bentamyň pikirine görä sagdyn we yeňil keselleriň önüni öz güýji bilen jemgyýet keselleriň önüni alyp bilse, onda döwletiň işi minimum bolmaly: hukuk goragy we azatlyk, hususy eýeçiligiň goralmagy we erkin bäsdeşligiň goralmagy. Bentam bir tarapdan şol "döwlet minimumy" bolmasa, buržuaz jemgyýetiň ýaşamajakdygyny bilipdir.

Hakyky syýasy peýda döwletiň amala aşmagyndaky ölçäp bolmajak bähbitdedir. Döwletsiz, howpsyzlyk, hususylyk, önümçilik ýokdur. Edil şu ýerden formasyna

we dolandyrlyşyna bagly bolmazdan ähli döwletleriň esasy we manysyny gözlemek gerek. Bentam esasy ünsi hususy eyeçiligiň hukuk taýdan berkemegine berýär. Ýuridiki gözyetimiň prizmasynyň içinden geçmek bilen ol şeýle tassyklaýar: "Tebigatyň özi hiç hili eyeçiligi ýola goýmaýar, eyeçilik kanunyň jemleýji döredilmesidir... eyeçilik we kanun bile dogulýarlar we bilelikde hem ölürlär."

Indiividual bähbit prinsipinde Bentam buržuaz jemgyýetiň iň güýçli, iň ýiti garşylygy ýuwaş - ýuwaşdan öz-özi aýawlylygyň, filantropiýanyň we söwdanyň hem önümçiligiň ösmegi arkaly "tekizlenýär" diýip belleýär. Sosial gapma-garşylyklaryň ilkinji nobatda ykdysadyýetde ýüze çykyşy üçin Bentam orta gatlagyň deňsizligi ýok etmek ugrundaky göreşi üçin çykyş edýär. Ol "baýlyk näçe deň paylansa şonça-da umumy puluň sanynyň bagtynyň uly boljakdygyny" aýdýar. Özüniň idealdan daşdaky düýbünden başga hilli pikirini "ýagdaýyň deňleşdirilmegi" öňe çykarýar. Ýöne ol zorluk bilen emlägiň deňleşdirilmegini islemändir. "Deňligiň ýola goýulmagy adamlaryň öz arzuwyndan zähmet çekmezden lezzet almagydyr, bu bolsa iň erbet zatdyr". Maddy ýagdaýyň deňliginiň "şu günden başlap ertir üçin" amala aşmagy üçin gan döküşilki zorluk gerek, şeýle-de bu ýagdaýyň priodik gaýtalanmagy hem zerurdyr. "Kim onda öz üstüne agyr ýüki alýar?"

Bu ulgam diňe gulçulygyň gaýtadan döredilmeginde saklanyp bilýär: Bir tarapdan—hemmeleriniň hatyrasyna, beýleki tarapdan—ähli kynçylyklar. Bentam öz jemgyýetiniň maddy taýdan deňleşdirilmegine taýýar dældigini dogry takyklaýar. Bu netijäni ol geljek wagt üçin hem degişli edýär we onuň

esasynda adamzadyň ykbalyny kapitalistik hususy eýeçilik bilen hemişelik baglanyşdyrja k bolýar. Bu bolsa onuň döwlet we hukuk taýdan berkemegine getirýär.

Bähbidiň buržuaz indiividualistik prinsipiniň reallaşmagyny Bebtam syýasy azatlyk bilen yzygider baglanyşdyrýar. Bu soragda ol konstitusion monarhiyada demokratik respublika çenli ewalýusiyany amala aşyrýar. Bentam howpsyzlygyň üpjün edilmegine iki sany "içki duşmanyň" päsgelçilik berýändigini ýazýar:

1."Hakyky bolmadyk duşmanlar"--bular jenaýat eden raýatlar.

2."Hakyky duşmanlar"--kanuny bozýan we çäkden çykmalary amala aşyrýan wezipeli adamlar.

Şonuň üçin raýatlaryň hukugynyň we azatlygynyň syýasy "ynandrylmasy" wajypdyr. Bu ynandymalar Bentamyň pikiriçe diňe demokratiýany berýär, demokratiýa bolsa Bentamyň döwletiň önünde goýan esasy maksatlaryna ýetmegiň ýoludyr: "uly bolmadyk mukdardaky pul—mümkin boldugyça köp mukdardaky bagtly adamlaryň "maksadyna ýetilmegi. Demokratik döwlet öz halkyny alada edýär, ol döwletde hiç kim hususy bähbidiniň goralmagyndan, öz hususy bagtynyň goralmagyndan daşlaşdyrylmaýar. Galan formalar (monarhiýa we aristokratiýa) azlygyň gyzyklanmalaryny we bähbidini goramaga gönükdirlendir, olar häkimiýet tarapdan zyýan ýetirilmelere garşy durjakdygyny ynandyrmaýalar.

Bentamyň pikiriçe göz önünde tutulýan demokratiýada wezipeli adamlar halkyň göz astynda bolmaly. Şol maksatlar bilen ol syýasy häkimiýetiň institutlarynyň demokratik taýdan özgerdilmeginiň dürli esaslaryny teklipl edýär. Ýokary kanunçylyk häkimiýeti bir palataly wekillerin ýygnaýşygyna berilýär, ol

wekilleriň ýygmanyşygy bolsa ähliumumy göni, her ýylda geçirilýän gizlin ses bermeleriň esasynda emele gelýär. "Wezipeli adamlara bolan ynamy iň soňky çäklerine çenli azaltmaly". Ähli çinownikler ýokary häkimiýete boýun bolmaly, halkyň önünde jagapkär hem-de islendik wagt hyzmata taýýar bolmaly. XIX asyryň birinji ýarymy üçin Bentamyň bu öňe süren pikirleri düýpgöter (radikal) talaplardyr. Ýöne gynansakda buržuaz döwletde iş ýüzünde bu talaplaryň hiçisi hem amala aşyrylmady.

Hukuk ulgamynda arhaik ýüze çykmlar bilen demokratiýa bir ýere sygyşmaýar. Ol köp gatlaklylygy we sud subutnamalarynyň ýasamalygyny, akylsyzlygyny çaltlyk bilen tankyt edýär. Ol ilkinjileriň hatarynda ideologik manipulýasiýanyň we utuş gazanan inistitutlaryň halasgäri hökmünde hukuk ulgamynyň "dili" hakyndaky soragy gozgady.

Bentam hukukçylaryň diliniň halk köpçüligine düşnüksizdigini, we şonuň üçin hem olaryň halky gorkuzýandygyny, özüniňkini assyryrnylyk bilen dogry görkezjek bolýandygyny ýazgarypdyr. Hukukçylaryň dili "öte geçme duýgular" we "sofizm" bilen doldurlandyr. Adaty terminleriň ýerine "ýalan" sözler ulanylýar. Bu sözler bolsa zyýan ýetirilme we zulum üçin kähalatda giň ýol açýar. Ýuridiki rituallar (titular, geçirilýän dabaraly çäreler) hem anologik maksat üçin ulnylýar. Bu barada Bentam şeýle pikir ýöredýär, hukuk hakykaty aňmaga päsgelçilik berýän—adam eliniň döreden sungatyny— "nikaby" geýýär. Görkezilen nikabyň kömegi bilen adalatsyzlyk edip ýaşap galan Institutlar özlerini tankytlamakdan goraýarlar. Hukuk adamyň bagty we indiwiidiň bähbidi üçin gulluk etmekden

geçen bu ýagdaýda progressiň “durgunlygy” (tormozy) bolup galýar.

Bentam hukuk ulgamyndakylaryň entägem özleriniň Reformasiýalarynyň amala aşmagyna garaşandygyny belleýär. Onuň özi lýtteriň hukuk öwrenişdäki roluny oýnamakdan ýüz döndermeyär we Angliýa, Fransiýa, Russiýa, Ispaniýa üçin köp sanly syýasy hukuk reformalaryň proýektini işläp düzýär.

Umumy aýdanymyzda Bentamyň teoriýasy “çep” liberilizmiň ideologik taýdan esaslandyrylmasy boldy, Angliýada we beýleki ýurtlarda buržuaz—demokratik hereketleriň ösmegine uly täsir etdi, kapitalizmiň gelejekdäki berkemegine kepil geçdi.

XIX asyryň ortasynda Bentamyň tankytlamasynyň esasynda Angliýada hukuk reformalary amala aşyryldy. Bir tarapdan Bentamyň tebigy hukuk teoriýasy, hukugyň we kanunyň gatnaşygy baradaky traktowkasy, hukuk ulgamyndaky dil baradaky idealary ýuridiki pozitiwizmiň ýollaryny goýdy. Ony J. Ostin analitik ýurisprudensiýa diýip atlandyrdy. Beýleki tarapdan hukuga bolan utilitar—empirik çemeleşme, hukuga funksiýalarynyň gözýetiminden, sosial şertlendirilmeginden seretmegi, indiwidleriň gyzyklanma we bähbit gatnaşyklary--sosial ýurisprudensiýanyň çüşmesi bolup çykyş etdi.

XII. Syýasatda hukuk ideýasy baradaky garaýyşlar.

1. Hukuk ideasy: häkimýetiň hukugy we hukuk häkimýeti. Hukugy öwrenmek social filosofýanyň bölegi bolup durýar. Hukuk ideasy kanun, häkimýet, kanunalaýyklyk, mejbur ediş, jeza we döwletlilik ýaly düşüňjeleri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolup durýar.

Hukuk eden-etdiligi, jemgyýete, ynsanperwerlige garşy meýilleri çäklendirmek zerurlygy bilen döredi we şol seapli hem hereket edýär.

Kanun we hukuk düşüňjelerini tapawutlandyrmak hökmanydyr. Mysal üçin Tomas Gobbs ähliygtyýarly döwlet ideasyny gorap, hukugy ýokary häkimýetiň buýrugy hökmünde beýan edipdir. Kada öwrülen ýönekeý hereket edýän hukuk-adat kanun esasynda hereket edýär diýilip düşünilipdir.

Hukugyň we kanunyň arasynda arabaglanyşyk we aýry içki aýratynlyk bar, ol hem meňzeşlige çenli baryp ýetýär. Eger bu düşüňjelere taryhy nukdaýnazardan seretsek, onda hukugyň kanuna görä has ir ýüze çykandygyny bellemelidir: gadymy halklarda heniz döwlet ýokka hem hukuk tertibiniň kadalary bolupdyr, ýöne elbetde hiçkim kanun çykarmandyr. Biziň hukuk we kanun diýip atlandyranlarymyz gadymy döwürlerde halkyň serdarynyň erki ýa-da adatlar bilen deň hasaplanypdyr we bu döwlet dörän döwürlerindäki ýüze çykan hakyky kanun we hukuk bilen hic hili umumylygy bolmandyr.

Öz manysy böýünça hukuk we kanun tertip duýgusy we borç aňy bilen subýektiw taýdan baglanyşyklydyr. Haçanda Aristotel hukugy syýasy adalatlylygyň kadasy hökmünde kesgittlände, hukugyň häkimýetinde onuň despotiýadan tapawutlylykdaky aňly dolandyryş formasynyň esasy alamatynyň görüpdür.

Hukuk umumy erk bolup, kanun esasynda girizilendir. Adatca hukuk kadalary berlen jemgyýetiň adamlarynyň ykdysady gatnaşyklarynyň aýratynlyklaryny kadalaşdyrýar we şundan

hem olaryň gatnaşyklarynda aýratyn şahs ýada jemgyýetiň agzasy hökmünde olara belli bir borçlar we hukuklar yüklenýär.

Hukuk- bu social kadalar bolup, berlen döwletiň çäginde adamyň özüni alyp baryş çäginde kesgitleýär. Gegel şeýle tassyklapdyr: “öz esasy kesgitlemesi boýunça hukugyň buýrulmagy- bu gadagan edilmekdir”

Hukuk sferasynda umumy (abstraktný-ähliumumy) erk haýsy hem bolsa aýratyn erkiň ýa-da şol ýa-da beýleki social toparyň (klasyň, gatlagyň) erkiniň üstünden häkimlik edýär.

Kanun- bu umumy kabul edilen we şahsyýeti tapawutlanmaýan, şahsy pikirlere we islegler bagly bolmadyk hukugyň kesgitlemesidir.,

Kanunyň käbir tapawutlanýan alamatlary bellenilýär: onuň köpçülige niýetlenenligi, onuň takyklygy, onuň hakyky ulanylmagy, we her bir aýry ýagdaýda göwnējaý yerine ýetirilmek, şol sebäpli hem onuň bilen sanksiýa baglanyşyklydyr, mejbur ediş, jeza beriş çäreleri bilen haýbat atmak. Adamlaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklar şu prinsipe ýykgyň edýär.”men hiç haçan kimdir birine oňa edil şeýle şertlerde şol hereketi etmek hukugyny bermezden käbir zatlary edip bilmerin”. Başgaça aýdylanda hemmeler hiçkimiň göwnüne degmän, käbir zatlary etmäge hukugy bardyr.

Şeýlelikde, hukuk-jemgyýetde erkin raýatlaryň erkleriniň amala aşyrylmagynyň zerur şertidir. Ýöne eger adam azat bolmak islese, ol azatlygyny beýlekileriň hem azatdygy baradaky fakt bilen çäklendirmelidir., bu hem sözüň doly manysynda hukuk gatnaşygydyr.

Hukuk azatlyk ideasyny, jemgyýetçilik durmuşynda hukuk tertibi ideasyny beýan etmek bilen aýratyn bir mukaddes zatdyr. Ýöne öz manysy boýunça hukuk hakyky bolup, özüni diňe azatlyk bar ýerinde görkezip biler: totalitar režimde hukuk hereket etmän, syýasy betnamlyk, edenetdilik herekt edýär, diňe hakyky hukuk, adama erkin hereket bilen üpjün edýär we

şol bir wagtyň özünde ony ýönekeý raýatyň we dolandyryan häkimýetiň eden etdilikden goraýar.

2. Sosial adalatlylyk

Adalat ideasynda ynjalyk döretmek hukugy.

Adalat name? Bu- ahlagyň bir bölegidir.

Ýöne adalatyň ýene bir aspekti bar- ol hem beýlekilere bolan gatnaşyk.

Adalatyň iki görnüşü bar: ýaýradyjy we deňleýji.

Ýaýradyjy adalat umumy bähbitleri jemgyýetiň bir ýa-sa beýleki agzasynyň mertebesine, proporsional goýumyna we wznosyna laýyklykda bölmek ýörelgesini aňladýar. Deňleýji adalatyn ölçegi bolsa arifmetiki deňlikdir. Bu prinsipiň ulanylýan sferasy- raýat-hukuk işleri, öwezini tölemek, jeza we başgalar.

Hukuk üçin adalat ýeterlik däl. Ol abstract beýan edilme bolup, hukuk bilen laýyklykda edilmelidir, başgaça adalat ýok bolup hem bilmez.

Adalat prinsipi hemmelere şol bir zzat däl-de her kime aýry zat, yogsa-da deň dällere diňe deň däl deň bolar diýýär.

Adalat-bu absolýut bolan tebygy kanun däl. Ol göräli bolup, ol diňe ideal görnüşinde bolup hemişe okgunly hereket etmeli bolýar.

Sosial adalat prinsipi elmydama hem hemişelik kämillesmäniň talaby hökmünde galar. Hukuk sosial adalat hökmünde bu prosesniň ýeke-täk ölçegidir.

3. Döwlet esasy.

Döwlet hemişe bolup gelmändir. Ol jemgyýetiň taryhy ösüşiniň netijesidir. Döwletiň esasy alamaty halk häkimýetiniň barlygydyr- ýörite organlar sistemasy we edaralar, olar hem häkimýet funksiýasyny amala aşyrýarlar; berlen döwletiň ýurisdiksiýasy hereket edýän kesgitlenen territoriýa; özygtyýarlyk; döwlet häkimýetiniň içerki we daşarky işlerde yokarlygy we garaşsyzlygy. Döwlet içerki we daşarky funksiýalary amala aşyrylýar. Daşky funksiýalar daşary

syýasaty amala aşyrmak bilen, şeýle hem ykdysady, harby, ylmy we medeni gatnaşyklary berkitmekde jemgyýetiň içki talaplaryna we gyzyklanmalaryna şertlenen gatnaşyklar bilen yerine ýetirilýär.

“döwlet” termininiň edebileşdirilmegi Makiawelia degişlidir.

Döwlet-bu organlar sistemasy bolup, ol halkyň içki hukuk durmuşyny bir bitewi zat hökmünde guramagy üpjün edýän , öz raýatlarynyň hukuklaryny goraýan, häkimýet instiutlarynyň-kanun çykaryjy, ýerine yetiriji, sud häkimýetiniň wezipelerini kadalaşdyrýar, öz meýdanyny öz halkyny daşky haýbatlardan goramak maksady bilen gözegçilikde saklamak, beýleki döwletleriň öňündäki borçlaryny ýerine yetirmäge kepil geçýär, tebygy gurşawyny we medeni ýadygärliklerini goraýar.

4.Syýasy häkimýet

Islendik jemgyýetde kesgitli döwürde syýasy gatnaşyklar ýüze çykýar, syýasy guramalar döreýär, partiýalar syýasy pikirler, teoriýalar ýüze çykýar. Syýasat- bu işjeňligiň ýörite sferasydyr. Grekçeden terjeme edilende “syýasat” döwlet dolandyrmak sungaty diýmekligi aňladýar.

Syýasy häkimýet- bu döwlet dolandyryşynyň inçe sungatydyr. Syýasat dolandyrmagyň sungaty bolmak bilen ol sungatyň ýokary derejesine ýetmek üçin ylymlara we ahlaklylygyň ýokary ölçeglerine laýyk gelmelidir, sebabi, syýasy işjeňlik social işjeňligiň beýleki görnüşlerinden has jogapkärlisidir.

Islendik döwlet häkimýetiniň meselesi halkda kanuny diňlemek terbiýesini üpjün etmekden ybaratdyr.

Syýasat we ahlaklylyk

Ahlagyň we syýasatyň hakyky birligi dine hukuk esasynda bolup biler, munuň kepili bolup, jemgyýet durmuşynyň demokratizmiň we liberalizmiň ýokary derejesi hyzmat edýär. Social piker edijiler öňden syýasy we ahlak ölçeglerini takyk tapawutlandyryp bilipdirler. Ýöne şeýle hem bolsa olaryň bir düşüňjededigine düşünmek zerurudyr. Kant syýasatyň we ahlagyň bir-biri bilen baganyşygyny şeýle analizläp şeýle

diýýär: Ahlagyň syýasatyň çözüp bilmedik düwünini çözmegi başaryanadygy sebäpli hakyky syýasat ahlagy öňünden berkitmän, hiç hili ädim ädip bilmez. Hakykat iň gowy syýasatdyr.

Häkimyet bölünişiği we häkimyet institutlary idealary.

Kantyň pikiri boýunça häkimýetiň bölünişiginden despotimizi berk aýryp bolar. Her bir akyly gurlan döwletde häkimýetiň üç şahasy bar: kanun çykaryjy-kanunlary çykarýar, ýerine ýetiriji-çykarylan kanunlaryň ýerine ýetirilmegini dolandyrýar, sud-kanunlaryň ýerine ýetirilşoine gözegçilik edýär we adalatyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär. Despotism bolsa häkimýetiň bir şahasynyň beýleki şahasyndan ýeterlik derejede garaşsyzlygy üpjün edilmedik ýagdaýynda ýüze çykýar.

Syýasy ylmyň taryhynda häkimyet bölünişiği barada birnäçe pikirler öwrenilipdir; Monteskyeniň teoriasy bu babatda klasyky teoriýa hökmünde seredilýär, eger kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji häkimýet bir şahsda ýa-da edarada jemlenen bolsa, onda azatlyk bolmaz, “azatlyk ýene-de sud häkimýeti kanun çykaryjy häkimýetden we ýerine ýetiriji häkimýetden aýry bolamdyk ýagdaýynda hem bolmaz. Eger sud häkimýeti kanun çykaryjy ohäkimýet bilen bile bolsa onda raýatlaryň durmuşy we azatlygy eden-etdiligiň häkimýeti astynda bolar, ýa-da sudýa kanun çykaryjy bolar, eger sud häkimýeti ýerine ýetiriji häkimýet bilen bile bolsa onda sudýa zulumkeş bolar”

Şonuň üçinem bu häkimýetler biri-birinden aýry bolup, olar deň we garaşsyz ýagdaýda işläp deňagramlylygyny saklasalar onda hukuk tertibi ýokary kämillige ýeter.

Liberal demokratiýasy

Demokratiýa düşünjesi- halk häkimýeti diýmegi aňladýar., bu häkimýet erkin saýlaw we liberlizm ideasy bilen häsiýetlendirilýär. Liberalizm-bu giň manyda azatlyk diýmekdir: köppikirlilik, ynsap erkinligi, söz erkinligi, telekeçilik erkinligi.

Demokratik jemgyýetiň syýasy sistemasynyň baş häsiýeti konstitusion ýörelgeleriniň esaslary bolup durýar, adam hukuklary we kanunyň önünde hemmeleriň deňhukuklylygy, Peýn bu barada şeýle diýýär: “absolýut döwletlerde korolyň kanun boluşy ýaly, erkin döwletlerde kanun korol bolmaly we ondan başga hiç kim korol bolup bilmez”

Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesi häzirki zaman halkara hukugynyň esasy ýörelgeleriniň biri hasaplanýar. Bu ýörelge halkara hukugynyň beýleki ýörelgeleriniň, ýagny döwletleriň parahatçylykly ýaşamak we güýç ulanmazlyk we howp salmazlyk ýörelgeleriniň logiki dowamydyr. Eger güýç ulanmazlyk ýörelgesi döwletleri öz aralarynda güýç ulanmakdan we howp salmakdan saklanmaga borçlandyrsa, halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesi döwletleri öz aralaryndaky jedelleri dürli parahatçylykly ýollar bilen çözmäge borçlandyrýar.

G.I.Tunkin bu iki ýörelgäniň baglanyşygy barada şeýle diýýär: “olar bir medalyň iki tarapy ýalydyr, ýagny, eger döwletlere beýleki döwletlere gatnaşygynda güýç ulanmak gadagan edilýän bolsa, şuna laýyklykda şu döwletleriň arasyndaky jedelleri diňe parahatçylykly ýol bilen çözmek galýar. Beýleki bir tarapdan halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesi olaryň gatnaşygyny kadalaşdyrmak üçin güýç ulanmagyň gadagandygyny görkezýär”.

Şu gatnaşykdan hem, halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesiniň kabul edilmeginiň taryhy halkara hukugynda güýç ulanmazlyk we howp etmezlik ýörelgesiniň berkidilmegi bilen berk baglanyşyklydyr.

Köne halkara hukugy bu ýörelgäni bilmeýärdi. Bu bolsa döwletleriň arasyndaky jedelleriň diňe parahatçylykly ýol bilen çözüp bolman, eýsem, parahatçylykly däl ýagny uryşlaryň üsti bilen hem çözüp bolýanlygyndan gelip çykýardy. 1899 we 1907-nji ýyllardaky Gaaga konwensiýasynda “ýarag ulanmazdan ön”, “ýagdaýa görä”

oňyn usullara we araçylyga ýüz tutmak barada hödürnama saklanypdyr. Bu oňki halkara hukugynyň döwletleriň öz aralaryndaky jedelleri çözmek üçin urşa hukugyny göz önünde tutandygyny görkezýär.

Halkara hukugynda güýç ulanmazlyk we howp etmezlik ýörelgesi bilen halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesiniň ykrar edilmegi bir wagta degişlidir. Sebäbi olaryň biriniň ýerine ýetirilmegi beýlekisiniň ýerine ýetirilmegine bagly bolup durýar.

Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesiniň halkara hukugynyň ýörelgesi hökmünde birinji gezek tassyklanmasy 1928-nji ýyldaky Pariž şertnamasynda (Briano-Kollega pakty, uruşdan boýun gaçyrmak barada) bellenýär. Biraz soňra bu ýörelge Milletler ligasynyň rezolýusiyasynda hem beýan edilýär. “Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek, çozmazlyk we ikitaraplaýyn kömek” diýen ýörite rezolýusiýasy kabul edilýär (1928ý) we oňa dört bölümden (ylalaşyk düzgüni-diplomatiki usul bilen çözüp bolmaýan ähli jedeller, halkara sudyň hemişelik palatasynyda jedelleriň sud çözgüdi barada, jedelleriň treteýskiý çözgüdi barada-eger bir aýyň dowamynda degişli komissiýa bir pikire gelmedik bolsa, umuny düzgünler) ybarat bolan generalnyý akt goşulýar. Generalnyý akt 23 döwlet tarapyndan ratifisirlenýär, şonuň üçinem onuň uly ähmiýeti barada aýdyp bolmaz.

10.10.1933ý-da Rio-de-Žaneýroda amerika kontinentiniň döwletleriniň arasynda ylalaşyk düzgüni we çozmazlyk barada şertnama gol çekilýär. 1-nji madda jedelleri çözmekde uryşyň ulanmagyny ret edýändigini jar edýär (bu şertnama girýän döwletleriň şeýle hem beýleki döwletleriň arasynda). Ikinji jahan urşuna çenli halkara hukugyna täze ýörelge- halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesi girýär diýip aýtsaň bolar. Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesini BMG-nyň tassyklamasy BMG-nyň düzgünnamasynyň 4-nji bölümünde bellenýär. Bu bolsa halkara

resminamalaryň hukuk taýdan ösendigini görkezýär. BMG-da tassyklanan ýörelgeler Pariž şertnamasyndan takyk formirlenmegi bilen tapawutlanýar. BMG-nyň düzgünnamasyndan başga-da bu ýörelge beýleki halkara hukuk aktlarynda hem bellenýär: arap döwletleriň ligasynyň paktynda (5-nji madda), Afrikan birliginiň Hartiýa guramasynnda (3-nji madda), Amerikan döwletleriniň guramasynyň ustawynda (5-nji madda), Halkara hukugynyň ýörelgeleri baradaky deklorasiýasynda (1970ý), Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk maslahatynyň Helsinskiý jemleýji aktynda.

Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesi döwletleriň arasynda ýüze çykýan ähli jedelleri halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna howp salyp, salmaýandygyna garamazdan, diňe asudalyk ýoly bilen çözmeklige döwletleri borçlandyrýar.

1970-nji ýyldaky halkara hukuk ýörelgeleri baradaky deklorasiýada “halkara jedelleri döwletleriň özygtyýarlyk deňligi esasynda we olaryň halkara jedellerini çözmek usullaryny erkin saýlamagyna laýyklykda çözülýär” diýlip bellenilýär. Onda şeýle hem taraplar jedelleri parahatçylyk usullarynyň biri bilen kadalaşdyrmasa, onda olar öz aralarynda ylalaşylan başga parahatçylyk usullary bilen jedelleri kadalaşdyrmaga ymtylmaga borçlanýar diýlip görkezilýär.

Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesiniň hukuk düzümi: Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesiniň hukuk düzümini jedellere gatnaşýan döwletleriň hukuklarynyň we borçlarynyň jemi düzýär. Jedelleleşýän taraplar jedellerini diňe parahatçylyk usullary bilen çözmäge borçlanýarlar. Parahatçylykly çözmek usullarynyň sanawy BMG-nyň düzgünnamasynyň 4-nji bölüminde bellenýär. 1-nji paragrafyň 33-nji maddasyna laýyklykda, “netijesi dünýäniň howpsuzlygyna we asudalygyna howp salýan dürli jedellere gatnaşýan taraplar ilkinji nobatda bu jedelleri gepleşikler geçirmek arkaly, araçylyk usuly bilen, derňemek, arbitraž,

ýaraşyk, sud işine garamaklyk, sebitleýin organa ýüz tutmak bilen ylalaşmak ýa-da özleriniň saýlamagy bilen beýleki parahatçylyk usullary arkaly çözmäge çalyşmaga borçlanýarlar” diýlip bellenilýär.

Döwletleriň öz aralaryndaky jedelleri çözmän goymaga hukuklary ýokdur. Bu bolsa birinjiden halkara jedellerini haýal etmän çözmekligi talap edýändigini aňlatsa, ikinjiden, eger jedel edýän taraplaryň ikitaraplaýyn kadalaşdyryjy ylalaşyklary gowy netije bermedik ýagdaýynda kadalaşdyryjy usullaryny dowam etmegiň zerurdygyny aňladýar. Halkara jedellerini haýal etmän çözmekligine taraplaryň jedelleri kadalaşdyrmak üçin gerek bolan möhletleriň berk ýerine ýetirilmegine düşünmelidir. Bu möhletler jedelleşýän taraplary jedelleri çözmek üçin diňe bir usul bilen çäklenmän, eýsem, birinji ulanylan usul gowy netije bermedik ýagdaýynda beýleki usullardan hem peýdalanmaga borçlandyrýar.

Döwletlere jedelleri ýitileşdirip biljek hereketlerden saklanmak borjy ýüklenýär. Şeýle hereketler diýlip, halkara parahatçylygynyň we ho wpsuzlygynyň bozulmagyna getirjek, şeýle-de bir tarapyň bähbidini göz önünde tutyp, beýleki tarapyň bähbitlerine zyýan getirýän hereketlere düşünilýär.

Döwlet öz halkara jedellerini hukuk we adalat esasynda kadalaşdyrmaga borçlanýar. Bu bolsa halkara hukugynyň ýörelgeleriniň we normalarynyň, şeýle-de, adaty we şertnamalaýyn hukugyň normalarynyň ulanmagyna getirýär. Halkara hukugynyň normalaryny ulanmak şulary ulanmagy göz önünde tutýar:

1. Jedelleşýän taraplar tarapyndan anyk kabul edilen kadalary berkidýän, umumy we ýörite halkara konwensiýalary;
2. Halkara normasy hökmünde kabul edilen ahlumumy tejribäniň subutnamasy bolan halkara adatlar;
3. Ösen milletler tarapyndan kabul edilen hukugyň umumy ýörelgeleri;

4. Hukuk normalarynyň kesgitlemesine kömekçi serişde hökmünde dürli milletleriň jemagat hukugyndan tejribeli hünärmenleriň doktrinalary we sud çözgütleri. (BMG-nyň Halkara sudunyň statutyň 38-nji maddasy);

Bu madda Halkara sudunda çözgüdiň diňe halkara hukugy esasynda çözülmegini çäklendirmeyär, eýsem, eger taraplar razy bolsa ex aequo et bono- adalat we ynsaba laýyklykda çözgütleri kabul etmäge rugsat berýär.

Halkara jedellerini parahatçylykly çözmek ýörelgesine dogry düşünmekde “halkara jedeli” we “jedelli ýagdaý”düşünjeleri uly rol oýnaýar. Olaryň arasyndaky tapawut diýseň wajypdyr. Halkara Adalat sudunyň hemişelik palatasy belli bir subýektleriň (döwletleriň) arasynda haýsydyr bolsa bir fakt ýa-da hukuk normasy barasynda ýüze çykan düşünişmezlikde olaryň birden-biri beýleki subýekte garşylygyny bildirende beýlekisi onuň talabyny kabul etmese, ýa-da bölekleyin kabul eden ýagdaýynda jedel ýüze çykýar diýip jedeliň kesgitlemesini berýär. Haçanda döwletleriň gyzyklanmalary gapma-garşy bolup, olaryň gatnaşygynda dartgynlylyk ýüze çykan ýagdaýynda hem olar närazylygyny bir-birine bildirmese onda muňa jedelli ýagdaý diýilýar. Mysal üçin: serhetdäki çaknyşygyň, bir döwlediň goşunynyň beýleki döwlediň serhedinde toplanmagynyň netijesinde jedelli ýagdaý ýüze çykyp biler.

Döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň netijesindeki territorial we serhet baradaky jedeller jedelleriň bir kategoriýasydyr. Şeýle jedeller halkara parahatçylygyna we howpsuzlygyna uly howp bolup biler. Şonuň üçinem olaryň parahatçylykly çözümegi uly ähmiýete eýedir. Sebäbi, halkara düşünişmezlikleriň we uruşlarynyň köpüsi territorial jedellerden başlandyr. Her bir jedel belli bir jedelli ýagdaýdyr, ýöne hemme jedelli ýagdaýlar jedele çenli ýetmän biler. Jedelli ýagdaý düşünjesi jedel düşünjesinden has giň manylydyr,

sebäbi jedelli ýagdaý jedeliň döremeginden has ön döräp, ol kadalaşdyrylandan soň hem dowam edip biler.

Ýokarda belenilişi ýaly halkara jedelleri we ýagdaýlary iki hili bolýar: halkara parahatçylygyna howp salýan we şeýle howpy salmaýan. Diňe ikinji jahan urşundan soň şeýle jedelleriň we ýagdaýlaryň 450 den gowragy bolup geçdi. Bularyň ikisi hem ýeterlik derejede howplydyr. Şonuň üçinem jedelleriň we ýagdaýlaryň ýüze çykmagyny wagtynda duýduryp, onuň halkara konfliktine öwürlmeginiň önü alynmalydyr.

BMG-da jedeliň we ýagdaýyň arasyndaky tapawudyň hukuk ähmiýeti hem belenilýär. Howpsuzlyk sowetinde döwletleriň jedellerine seredilende jedele gatnaşýanlar ses bermekden saklanmalydyrlar. Bu ýerde hiç kim öz işinde kazy bolup bilmez diýen ýörelge hereket edýär. Jedelli ýagdaýa seredilende bolsa ses bermekden saklanmaklyk talap edilenok.

Hukuk we syýasy jedeller tapawutlandyrylýar, bu tapawut göräli bolup köplenç olary tapawutlandyrmak kyn bolýar. BMG-nyň düzgünnamasy “hukuk häsiýetli jedeller” terminini ulanýar, bu umumy düzgüne laýyklykda jedelleşýän döwletler Halkara suduna berilmelidir. Onuň statutyň 36-njy maddasyna görä “hukuk jedellerine” ilkinji nobatda halkara şertnamalarynyň düşündirilmesine degişli jedeller, halkara hukugynyň haýsy hem bolsa bir soragyna degişli jedeller, halkara borçlaryny bozmaklyk, şeýle borçlandyrmalary bozanlygy üçin öwezini tölemeklik degişlidir.

Syýasy jedellere territorial jedeller, döwletleriň serhet baradaky jedelleri degişlidir. Bular esasan howply jedeller hasaplanýar, şeýle hem bular-da parahatçylyk usullary bilen çözülmelidirler.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Türkmenistanyň Konstitusíýasy. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
11. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
12. Beýik Özgertmeleriniň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jí goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.

15. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat, 2009.
16. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat, 2009.
17. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
19. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpussy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.
22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi.

- (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.
24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.
  25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
  26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
  27. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna// Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
  28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
  29. Фостер. История философии. М.1999
  30. Пугачев В.П. Основы политологии. М.1992
  31. Соловьев А.И., Пугачев В.П. Введение в политологию. М. 1999
  32. Введение в политологию. Словарь - справочник. М.1997
  33. Политология. М. 1996
  34. Хеворд Ч.С. Возрождение политической теории общественной мысли зарубежом. С-Петербург. 1990.

35. Чулаков Ю.Г. Политология. С-Петербург. 1997.
36. Российская политология. Под.ред.Слимуш. М., 1995.
37. Халипов В. Введение в науку о власти. М. 1996.
38. Мухаев Р.А. Учебник по политологии. М. 1997.
39. Мальцев Б.А. Основы политологии. М. 1998.
40. Соловьев А.И., Пугачев В.П. Введение в науку о власти. М. 1999

Mazmuny

Giriş.....	7-8
I. Syýasy aňýýetiň özboluşlylygy.....	9-21
II. Syýasy aňýýet.....	22-27
III. Syýasy medeniýet.....	28-34
IV. Konserwatizm.....	34-46
V. Liberalizm aňýýeti.....	46-61
VI. Neoliberalizm aňýýeti.....	61-73
VII. Bolşewizmiň syýasy aňýýeti.....	73-78
VIII. Syýasy aňýýeti kemala getirmekde syýasy inistutlaryň orny.....	79-91
IX. Häzirkizaman demokratik aňýýet.....	92-101
X. Syýasy medeniýet.....	102-106
XI. Syýasat aňýýetde alym Bentamyň liberalizm baradaky syýasy ideologiýasynyň ähmiýeti.....	106-115
XII. Syýasatda hukuk ideýasy baradaky garaýyşlar.....	116-126
Edebiýat.....	127

© Syýasy aňyýet we medeniýet

© Muhammet Akmyradow.

©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti